

Selçuklulardan Eyyûbîlere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi

Ayşe ÇEKİÇ*

Özet

Mısır coğrafi konumu itibariyle Eski Çağlardan beri birçok medeniyete cömertlikle ev sahipliği yapmıştır. Nil nehrinin ülkeye sunduğu verimliliğin yanı sıra, Mısır Doğu ile Batı'nın ticaret kavşağı konumunda olduğundan ötürü siyasi çekişmelerin odağında olmaktan kurtulamamıştır.

Miladi 641 yılında Babilon'un fethiyle Mısır'ın kapıları İslam ordularına açılmıştır. Emevîler ve Abbâsîlerin hâkimiyeti döneminde valiler vasıtasıyla yönetilen Mısır, 10. Yüzyılın ikinci yarısında Fatimî hâkimiyetine geçmiştir. Mısır'da Fatimî (Şîî) yönetiminin ikamesi, Bağdat Abbâsî (Sünnî) yönetimine rakip bir yapılanmanın ortaya çıkması anlamını taşıyordu ki, bu rekabette zayıf taraf Abbasîlerdi. Şîî Fatimîlerin yanı sıra Sünnî cepheyi tehdit eden bir başka durum da Haşhaşîlerin varlığı ve faaliyetleriydi. Ayrıca ilerleyen zamanda Haçlı yerleşkeleri ve onların zaman zaman Fatimîlerle işbirliği içinde olmaları Selçuklu Devleti'nin mücadele eksenini genişletmekteydi. Bu süreçte Fatimîlere karşı Abbâsîleri destekleyip Bağdat'ın taraftarlığını üstlenmekle beraber, Haşhaşîlere karşı duruşları da Selçuklu Devleti'ni Sünnî İslam'ın koruyucusu ve taşıyıcısı konumuna getirecektir. Bu mevcut hassas durumda Selçukluların tavrı ve siyaseti, gerek kendi çağlarında gerekse ileriki yüzyıllarda Selçuklu kanalından gelen devletlerin siyasal yol haritasını çizecektir.

Bu makalede: Büyük Selçukluların Batı politikasının ve Mısır'ı fetih girişimlerindeki amaçlarının irdelenmesinin yanı sıra, Selçuklu atabeyliği olan Zengî hanedanlığının Mısır'a yönelik politikalarına ve nihayetinde Eyyûbî ailesinin Mısır'ı fethetmesinin Sünnî İslam devlet siyasetinde nasıl yorumlanması gerektiğine yer verilecektir. Sonuç olarak ise Eyyûbî ailesinin Mısır'ı fethine ve bu fethin Sünnî-İslam devlet siyasetinde Selçuklu Devlet politikasının uzantısı olduğuna değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Zengîler, Eyyûbîler, Mısır, Sünnî İslam.

The Place and Importance of Egypt in the Sunni-Islamic State Politics from the Seljuks to Ayyubids

Abstract

Egypt has hosted many civilizations with generosity since ancient times. As well as the efficiency of the Nile River to the country, Egypt couldn't escape being in the focus of political conflicts because of trade intersection with the East and the West.

In 641 A.D., when the conquest of Babilon, the Egypt's Gates was opened to the Islamic armies. Egypt, ruled by the governors during the Umayyads and Abbasids, was ruled by Fatimid in the second half of the 10th century. The substitution of Fatimid (Shi'i) rule in Egypt, meant the emergence of a rival structuring to Baghdad Abbasid (Sunni) administration, the weak side in this competition was the Abbasids. In addition to the Shi'ite Fatimid, the Sunnis were the existence and activities of the Assassin in another situation that threatened the front. In addition, the Crusaders camps and their cooperation with the Fatimids in the future were expanding the axis of the Seljuk state. In this process, while supporting the Abbasids against the Fatimids and taking on the support of Baghdad, their stance against Assassin will be the protector and bearer of the Sunni Islam. In this sensitive situation, the attitude and politics of the Seljuks will draw the political road map of the states coming from the Seljuk canal both in their own ages and in the later centuries.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, aaysecekc@gmail.com- Araştırmacı, TÜBİTAK BİDEB 2211-A Doktora Burs Programı kapsamında desteklenmektedir.

In this article: In addition to examining the aims of the Great Seljuks in the Western policy and the attempts of conquest in Egypt, the policies of Zangi dynasty of the Seljuk alliance against Egypt and ultimately the conquest of Egypt by the Ayyubid family in Sunni Islamic state politics will be assessed. As a result, the conquest of the Ayyubi family in Egypt and the conquest of Sunni-Islamic state politics will be mentioned as an extension of Seljuk State policy.

Key Words: Seljuks, Zangids, Ayyubids, Egypt, Sunni Islam.

Giriş

Mısır Antik Çağlardan beri insanlık tarihinde medeniyet (hadarîlik)** namına zikredilmeye değer bir bölge olmakla birlikte, adının kutsal metinlerde de sıklıkla geçtiği bir coğrafyadır. Tevrat'ın Levililer bölümü 18. babda: "ve Rab Musa'ya söyleyip dedi: İsrailoğullarına söyle ve onlara de: ben Allah'ınız Rabbim. İçinde oturduğunuz Mısır diyarının işleri gibi yapmayacaksınız...Ve onların kanunları ile yürümeyeceksiniz".¹ Burada kullanılan "Mısır diyarının işleri" tabiri orada uygulana gelen bir düzen manzumesine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu durumda Mısır'ın medenîlik çizgisinin çok eski çağlara dayandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aynı zamanda Kuran-ı Kerim'de geçen gerek Yusuf kıssası gerekse de Musa ve sihirbazlar hakkında bildirilen kıssa, Mısır coğrafyasının köklü geçmişine yönelik ipuçları barındırmaktadır.²

Antik Çağ yazarlarının açıklamasına göre Mısır: Kuzeybatı Afrika'da Nil nehri boyunca iskân edilmiş kısımların adıdır.³ Mısır'ın can damarı olan Nil nehri uzunluğu ve kaynağı noktasında Ortaçağ insanını hayrete sevk etmiş olmalı ki, 11. yüzyılın seyahatçisi Nasır-ı Hüsrev: "Nil nehrinin kaynağını hakkıyla bilmeye imkan yoktur" der. Ayrıca Fatimî halifelerinden birisinin-isim vermez-adamlar göndererek tam bir yıl boyunca Nil'in kaynağını arattığını ancak olumlu bir sonuca ulaşamadığını ekler.⁴ Ortaçağ'ın önemli coğrafyacılarından olan el-İstahri, *Mesalikü'l Memalik* adlı eserinde Nil nehrinin Mısır'a bahşettiği zenginliğin yanı sıra tarımsal çeşitlilikten ve liman şehirlerinden bahseder. 12. Yüzyılda Mısır'ı ziyaret eden Endülüslü hacı İbn Cübeyr, *Rihle*'sinde Mısır'ın mamurluğundan bahsetmekle birlikte Mısır dinarlarının kendi paralarının iki katı değerinde olduğunu da açıklıkla ifade etmektedir.⁵ Önde gelen Mısırlı alimlerden olan Suyuti, eserinde Mısır'ın ürünler ve madenler açısından zengin olduğuna işaret eder.⁶ Eyyübî hanedanına mensup olmakla beraber tarihçi kişiliğiyle ön plana çıkan Ebu'l Fida ise Mısır hakkında oldukça geniş bilgiler nakleder. Burada Mısır'ın sınırlarından ve şehirlerinden uzun uzadıya bahsedilir.⁷ 14. Yüzyılın büyük düşünürü İbn Haldun Mısır hakkında şunları söyler: " şu çağımızda, itiyat ve adetlerindeki zenginlik ve refah itibariyle Kahire ve Mısır'ın ahvalinden bize ulaşan haberler, taaccüp edilecek bir mahiyettedir...Mısır'daki refah diğer yerlerden daha muazzamdır diye haber aldıklarından Mağrip'teki fakirler oraya göç etmek için çırpınıp durmaktadırlar".⁸ Bu sözler Mısır'ın iş gücü itibariyle diğer bölgelerden göç aldığı gerçeğini yansıtmaktadır.

Mısır Ortaçağ dünyası adına stratejik bir öneme sahiptir. Doğu Akdeniz liman şehirleriyle bağlantısının yanı sıra Bizans, Roma, Sicilya, Mağrip, Kıbrıs ve Rodos adası gibi yerlerle kurduğu

**Hadarî tabiri şehir ve buna muadil (beledî işlerin görüldüğü) yerleşim yeridir. Hadaret kelimesi kültür ve medeniyet manasına da gelmektedir. Hadarî insan ve hadarî cemiyet ifadeleri de medenî ve kültürlü insan/toplum manasını taşır. Batı toplumlarında bu tabirin karşılığı "civilization"dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s. 103- 105.

¹ *Tevrat*, "Levililer", Yason Yayınları, Ankara, 2017, s.125.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Kuran-ı Kerim Meali*, (Çev. Mahmut Kısa), Armağan Yayınları, Konya, 2012, "Yusuf Suresi", s. 224- 236; "Tâhâ Suresi", s. 298-301.

³ Strabon, *Geographika*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 347.

⁴ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev. Abdülvehhab Terzi), MEB, İstanbul, 1988, s. 60.

⁵ Ayşe Çekiç, "Eyyubi-Haçlı İlişkilerinden Bir Kesit: Paylaşılmalıyın Kudüs'ü Paylaşan Liderler El- Melik El-Kamil ve II. Friedrich", *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*, Vol. 9, October-2017, s.84.

⁶ Suyuti, *Hüsnü'l Muhadara Fi Tarih-i Mısır ve'l Kahire*, (Tahkik: M. Ebu'l Fadil İbrahim), C.1, 1967, basım yeri ve yayınevi yok, s. 23.

⁷ Ebu'l Fida, *Takvimü'l Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 105-120.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 654.

ticari alışveriş Mısır'ın Yakın Doğu'da öne çıkan bir coğrafya olmasını sağlamıştır.⁹ Ticari çıkarlar her toplum adına önemliydi ve Ortaçağların din algısı dahi kendince mümin olmayan devletlerle sıkı ticari ilişkiler kurmada bir sakınca görmüyordu. Amalfili tüccarların Doğu ticaret serüvenleri 10. Yüzyıldan daha öncelerine giden bir tarihlemeyle İskenderiye ve Kahire gibi Mısır'ın önemli şehirlerinde dallanıp budaklanmıştı.¹⁰ 12. Yüzyılda İspanya'dan başladığı seyahatine Doğu memleketlerinin pek çoğunu gezip görmeyi sığdıran Tudela'lı Benjamin'in Mısır'a dair gözlemleri Mısır'ın ticari önemini geniş çapta anlatmaktadır. Benjamin'in ifadesiyle: "*İskenderiye dünya milletleri için önemli bir ticaret merkezidir. Venedik, Lombardiya, Toskana, Apulia, Amalfi, Sicilya, Calabria, Romanya, Hazar, Macaristan, Bulgaristan, Slovenya, Rusya, Almanya, Saksonya, Danimarka, Norveç, İngiltere, Flanders, Normandia, Fransa, Poitiers, Provens, Cenova, Pisa, Aragon ve Navarra gibi Hristiyan krallıklardan; Batıya doğru Müslümanların idaresi altındaki Endülüs, el- Garp, Afrika ve diğer Arap memleketlerinden diğer taraftan Hindistan, Habeşistan, Libya, Yemen, Şinar (Irak), Şam; ayrıca halkı Yunan ve Türk diye isimlendirilen Yavan'dan da ticaret yapmak için pek çok tüccar buraya gelmektedir.*" Bu ifadesine ek olarak, Benjamin Hindistan'dan gelen tüccarların pek çok çeşit baharatı burada Avrupalı Hristiyan tüccarlara sattığını ve yoğun bir trafiğe sahip olan İskenderiye'de her milletin kendine ait bir hanı olduğunu belirtir.¹¹ Öz itibarıyla Ortaçağlarda Mısır ticari ve siyasi öneminden ötürü her milletin elde etmeye arzuladığı bir memlekettir.

1. Selçukluların Kuruluş Yılları ve İslam Dünyasında Yükselişleri

Selçuklu devletinin kuruluşu hakkında bilinen en eski anlatı, Selçuk Bey'in Oğuz Türklerinin başbuğu (Yabgu) ile yaşadığı sürtüşme sonrasında gelişen olaylar silsilesidir. Selçuk'un babası Dukak Bey (demir yay/yaylı) Oğuz Yabgu Devleti'nde "*her zaman ve her hususta fikir danışılan*" bir devlet adamıdır. Selçuk da babasının gölgesinde özenle yetiştirilmiş bir genç olarak Oğuz Yabgu Devleti'nde subaşılığa (ordu kumandanı) tayin edilmiştir. Türk tarihinin en tekerrür eder yanı Hatunların görüşlerinin Hakanlar üzerindeki tesiridir. Bu minvalde Oğuz beyinin eşi, Selçuk'un devlet içerisindeki ilerlemesini ve halkın ona olan itimadını kocası için bir tehdit unsuru olarak değerlendirmiştir. Bu durumdan haberdar olan Selçuk Bey ise tüm itaatkar adamlarını yanına alıp dar'ül harb'den İslam ülkelerine gitmiş, mevki ve itibarı artmış vaziyette Cend taraflarında yurt tutmuştur.¹² Daha ayrıntılı bir rivayette Selçuk Bey Cend yakınlarına geldiğinde Cend valisine bir elçi yollar ve şöyle der: "*benim bu tarafa gelmemin sebebi hayırlı bir iş için; İslam ehlinin yoluna girmek ve İslamiyet'i kabul etmek içindir. Şimdi dileğimiz odur ki; fukaha ve ulemanın önde gelenlerinden biri, bize Kur'an'ı, iman ve İslam'ın hakikatlerini öğretmek için bu tarafa gönderilsin.*" Bunun üzerine Cend valisi Selçuk Bey'in isteğini kabul eder ve Selçuk Bey kendisine tabi olanlar ile Müslümanlığa geçer. Akabinde Cend sahrasının güzel bir bölümünde yurt tutar.¹³ Selçuk Bey'in İslam'a giriş düşüncesinin, göç edip geldiği bu topraklarda hakim din olan İslam'ın çatısı altında gelişip büyüebileceğini fikir etmesinden kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.¹⁴ Buna benzer bir örneği aynı yüzyılda İtil Bulgarlarının Abbasi Halifesinden İslam'ı öğretecek elçiler istemesinde görmekteyiz. Bulgar hanı Almış Han İslam'ı öğrenmenin yanında düşman devletlerden korunmak adına yaptıracağı kalenin finansmanlığının da Abbâsiler tarafından üstlenilmesini rica etmektedir.¹⁵ Fakat buradan çıkaracağımız sonuç kuruluş evresinde olan bir devletin kendi siyasi çıkarları adına İslam'a geçtiği şeklinde de

⁹ Subhi Labib, "Ortaçağ Boyunca Mısır'ın Ticaret Politikası", (Çev. Seyhun Şahin), *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 1, Elazığ, 2009, s. 187.

¹⁰ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. E. Ziya Karal), TTK, 2000, s.108-109.

¹¹ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), İFAV, İstanbul, 2013, s. 125-126.

¹² İbn Esir, *El- Kamil Fi't- Tarih*, (Çev. Heyet), C. 8, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 76-77; Niğdeli Kadı Ahmed, *El- Veleddü's Şefik Ve'l Hâfidü'l Halik*, (Çev. Ali Ertuğrul), C.1, TTK, Ankara, 2015, s.428; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mirhand, *Ravsatu's- Safâ Tabaka-i Selçûkiyye*, (Çev. Erkan Göksoy) TTK, Ankara, 2015, s. 15-17.

¹³ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mirhand, *Ravsatu's- Safâ...*, s.16-17.

¹⁴ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara, 2014, s. 20; El- Fahri İbn'üt Tiktaka, *Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi 632- 1258*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 207.

¹⁵ İbn Fadlan, *Seyhatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013, s. 1-2; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 200-201.

algılanmamalıdır. Zira 10. yüzyıl İslam'ın hâlâ geniş çapta yayılmaya devam ettiği evredir. Selçuklular da bu minvalde değerlendirmemiz yanlış olmaz. Çünkü tarihsel olaylarda bir durum değerlendirmesi yapılırken, külli sınırlandırma yahut reddediş için felsefesini anlamamız noktasında bizi tarihsel anakronizme sevk edebilir.¹⁶

Selçukluların Cend'e yerleşmelerinin ardından Selçuk Bey'in namı etrafta duyulmuş ve Karahanlı- Samanoğulları mücadelesinde Selçuklular bir denge unsuru olarak belirmeye başlamıştı. Samanoğulları, küçük bir göçebe beylik durumunda olan Selçukluları tanımış ve Karahanlılara karşı Selçukluların desteğini yanında bulmuştu. Karahanlılar ile Samanoğulları arasında gerçekleşen savaşta Samanoğullarına askeri destek sağlayan Selçuklular, Karahanlıların yenilmesine sebebiyet vermişti. Bu hizmetlerinin karşılığında Samanoğullarından Buhara ve Semerkant arasında bulunan Nur kasabasını yurtluk olarak almışlardı (990). Selçukluların desteğine rağmen miadını tamamlayan Samanoğulları 1004 yılında tarihe karışınca Selçuklular için zorlu yıllar da başlamış bulunuyordu. Yıkılan Samanoğullarının mirasını paylaşmak için Karahanlılar ve Gazneliler aynı safta yer alınca Selçukluların aleyhine güçlü bir ittifak ortaya çıkmış bulunmaktaydı. Karahanlı hükümdarı Kadir Han ve Gazneli Sultan Mahmut 1025 Semerkant görüşmelerinde Selçukluların uzun vadede oluşturacakları tehdidi fark etmiş olduklarından Selçuklu Türklerini Horasan'a nakletmeye karar verdiler. Görüşmelerin akabinde Sultan Mahmut gücünden çekindiği Arslan Yabgu'yu (1009 yılında Selçuk bey'in ölümünden sonra ailenin reisi olmuştur) bir kurnazlıkla Semerkant'a davet edip onu Hindistan'daki Kalincar kalesine hapsetti. Sonrasında ise Arslan Yabgu'ya bağlı dört bin çadırılık Türkmen kitlesini Horasan bölgesine yerleştirdi. Tuğrul ve Çağrı Beyler amcaları Arslan Yabgu'yu kurtarmak isteseler de bunu başaramadılar. Arslan Yabgu 1032 yılında esaret hayatı yaşarken öldüğünde Gazneli Mahmut da tahtından göçeli iki yıl olmuştu. Gazneli Sultan Mesut devri Selçuklu-Gazneli mücadelesinde çetin çekişmelere sahne oldu. 1035 yılı Nesa ve 1038 Serahs savaşlarında kazandıkları zafer Selçukluların kaderini yükseliş yönünde değiştirirken Gaznelilerin de eski şaşalı günlerinin söndüğünün habercisi olmuştu. Serahs zaferinden sonra Selçukluların Horasan'a hâkimiyetleri ayan beyan ortaya çıkmıştı¹⁷

1038 Serahs zaferinin ardından 1040 Dandanakan zaferine kadar Selçuklu- Gazneli mücadelesinde iki tarafta bazen yenilgi bazen yengi tatsalar da, bu uzun soluklu mücadeleden karlı çıkan taraf Selçuklular olmuştu. Merv şehri yakınlarında Dandanakan hisarı denilen yerde gerçekleşen savaş Selçukluların Gaznelilere karşı nihai zaferi olmakla beraber bu savaş Selçuklu devletinin kuruluş belgesi niteliğini de taşımaktaydı.¹⁸ Dandanakan zaferinin ardından Merv'de toplanan kurultayda Tuğrul Bey sultan ilan edilirken, devletin bundan sonraki yol haritası da belirlenmiş bulunmaktaydı. Bu kurultayda Selçukluların sahip oldukları topraklar hanedan mensupları arasında taksim edildi. Çağrı Bey'e Merv merkez olmak kaydıyla Horasan'ın bir kısmı düştü. Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan havalisini aldı. Tuğrul Bey ise Batı'ya Irak tarafına yönelecekti. Bu idari taksimat Selçukluların siyaseten gelecek planlarına ışık tutmaktadır. Tuğrul Bey'e Irak havalisinin verilmesi bazı anlamlar taşımaktaydı. Bunun ilki büyük Sultan olarak Tuğrul Bey tarafından Irak topraklarının (Irak-ı Acem- Irak-ı Arap) kısa süre içerisinde ele geçirilmesinin tasarısıydı. Bunun yanında ikinci bir anlam da Selçuklu Devleti'nin Mısır politikasının Tuğrul Bey'in uhdesine verilmesiydi. Yani Tuğrul Bey'in fetih haritası Irak-ı Arap olarak adlandırılan Bağdat ve çevresi, Irak-ı Acem toprakları yani Güney Batı İran ve Huzistan, Bizans'ın Fethi ve Mısır'a hakim olan Şîf Fatimîlerin ortadan kaldırılması şeklinde

¹⁶ Elisabeth Özdalga, *Tarihsel Sosyoloji*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s. 11.

¹⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 7, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 97-103; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mirhand, *Ravsatu's- Safâ...*, s. 65-73; İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 77-82.

¹⁸ *Doğuştan Günümüze...*, C. 7, s. 103- 104; İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 84-86; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mirhand, *Ravsatu's- Safâ...*, s. 62- 64; Minhâc-ı Sirâc el- Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Çev. Erkan Göksu), TTK, Ankara, 2015, s. 73-75; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide*, (Editör: Erkan Göksu), TTK, Ankara, 2015, s. 24-25; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s. 105-106.

tasarlanmıştır. Bu plan uzun soluklu olsa da Selçukluların Mısır'ı ele geçirme politikasının başlangıcını işaret etmesi açısından önemlidir.¹⁹

Ortaçağlarda yeni kurulan her İslam devleti, halife tarafından onanmak ve meşruiyetini ortaya koymak isterdi. Bunun için toplanan kurultayın akabinde Tuğrul Bey Abbasi halifesine bir mektup yazmış ve mektubunda ileriye dönük politikasından bahsetmiştir. Mektubun içeriği şu şekildedir: "O vakit aklın ve fikrin icaplarına uyarak Emir el- müminin el- Kaim bi-emrillah'a bir mektup yazdılar. Biz Selçuk-oğulları kullarınız, mukaddes peygamberlik huzur ve devletinin her zaman taraftarı olan ve ona itaat eden bir kabile idik. Her zaman gaza ve cihada çalışıyorduk ve büyük Kabe'yi ziyarete devam ederdik. Bizim aramızda ileri gelmiş ve muhterem İsrail bin Selçuk adlı bir amcamız vardı. Yemin-ed-devle Mahmud bin Sevük-tekin onu, cürüm ve kabahatı olmadan, yakalayıp Hindistan'da Kalencar kalesine göndererek, yedi yıl hapsetti. Nihayet o, orada ömrünün sonuna erip öldü. Bizim akraba ve taaluatımızdan bir çoklarını kalelerde mahpus tuttu. Mahmut ölüp te yerine Mesud geçince, memleket işleriyle uğraşmıyarak, eğlence ile gezip dolaşmakla meşgul oluyordu... Muhakkak ki Horasan'ın meşhur ve ileri gelenleri, kendilerini himayemiz altına alamamızı istediler. Mesud'un ordusu üzerimize geldi. Aramızda ilerileme ve gerilemeler, mağlubiyet ve galibiyetler oldu. Nihayet iyi baht yüz gösterdi. Son defasında Mesud büyük bir ordu ile bizzat üzerimize yürüdü. Tanrı'nın yardımı ve Peygamberin temiz ve mukaddes huzurunun ikbali ile devleti bize bıraktı...Şimdi istiyoruz ki, bu iş din yolu ile Emir el-mümininin buyruğu ile olsun."²⁰ Halife Kaim bi-Emrillah gönderilen bu mektuptan oldukça memnun kalmış ve ünlü alim El-Maverdi'yi (*El-Ahkâmü's Sultaniye'nin* müellifi) elçi sıfatıyla Selçuklu Devleti'ne göndermiştir. Halife katından alınan bu müsbet yaklaşım Selçukluların bir İslam devleti olarak onanmasının yanında artık bölge siyasetinde daha etkin bir rol oynayacağını da göstergesi olmuştur. Genişleme evresinde olan Selçukluların en önemli şansı, siyasi güçten yoksun bir Halife'nin siyasi gücünü temsil etme idrakini kendilerinde bulmaları olacaktır. Ayrıca Abbâsî hilafeti de gerek Şîi-Büveyhîler gerekse de Fatimî hilafeti karşısında güçlü bir müttefik kazandığının farkındaydı. Bu yakınlaşma Selçukluların Fatimî karşıtı siyasetlerinin de başlangıcı niteliğindedir.²¹

2. Selçukluların Sünnî-İslam Devlet Siyaseti ve Mısır Politikası

Selçukluların Horasan'dan Batıya doğru ilerleme kaydettiği 11. Yüzyıl, Abbasîlerin Şîi Büveyhoğullarının tahakkümü altında kaldıkları döneme rastlar. 10. Yüzyılın başında propagandacı/daî* Abdullah Eş- Şîi tarafından Kuzey Afrika'da kurulup daha sonra hâkimiyet sahalarını Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde perçinleyerek 11. Yüzyılın önemli bir siyasi gücü haline gelen Fatimîlere baktığımızda ise, rakip hilafet merkezi Abbâsîlere karşı yoğun faaliyet içerisine girdiklerini görürüz.²² Selçuklular ilk kuruldukları dönemde yani 1040 yılından sonra Büveyhoğulları ile evlilik bağı kursalar da²³ bu siyasi evlilik olumlu devlet ilişkilerine basamak olamamıştır. Uzun soluklu siyasette ise Fatimî-Büveyhî müttefikliğinin Sünnî Abbâsîler'e karşı duruşları mevcut durumda-Selçukluların Abbâsî hilafeti yanında duruşlarından ötürü-Selçuklu karşıtlığı olarak değerlendirilebilir. Zira Selçukluların içişlerine müdahil olmaya çalışarak Tuğrul Bey'e karşı üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı destekleyen Fatimîlerin amacı, Selçukluların gücünü daha da dallanıp

¹⁹ Ayşe Dudu Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Sayı belirtilmemiş), s. 641-642; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 106- 108; *Anonim Selçuk Nâme*, (Çev. Halil İbrahim Gök- Fahreddin Coşkuner), Atıf Yayınları, Ankara, 2014, s.19.

²⁰ er-Râvendî, *Râhat-üs- Sudûr ve Âyet-üs- Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), C. I, TTK, Ankara, 1999, s. 101-102; *Anonim Selçuk Nâme*, s.19-20.

²¹ Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal isyanı ve Onun Fatimi Arka Planı", *DEÜİFD*, XXXI/2010 s. 18-19; Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin...", s. 647-648.

*Ayrıntılı bilgi için bkz. Arapça'da ses etmek, çağırma anlamındaki dua veya da've kökünden türeyen daî: kendi inanç ve mezhebine insanları davet eden kişi demektir. Yani inancı/mezhebi yayma yetkisi verilen kişinin görev unvanıdır. Mustafa Öz, "Daî", *DİA*, C. 8, 1993, s. 420-421.

²² Nilay Ağırnaslı, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2013, s. 22-23; Clifford E. Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 108-109.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 123: 1047-1048 yılı olayları arasında zikredilen bu evlilik bağında, Tuğrul Bey'in Melik Ebu Kalıcar'ın kızıyla evlendiği; Ebu Kalıcar'ın oğlu Ebu Mansur'un da Tuğrul Bey'in kardeşi Davud Bey'in kızıyla evlendiği anlatılmaktadır; Sibt İbn Cevzi, *Miratü'z Zaman Fi Tarihi'l Ayan'da Selçuklular*, (Haz. Ali Sevim) TTK, Ankara, 2011, s. 14.

budaklanmadan kırmaktır. Büveyhoğullarının Selçuklu karşıtı ve Fatimî yanlısı tutumlarında ise, Büveyhî hâkimiyetindeki-Bağdat'ın doğusunda kalan İran ve Irak coğrafyası-toprakların Selçuklu hakimiyetine geçmesinin büyük etkisi vardır. Ayrıca Fatimî- Büveyhî müttefikliğinde menfaat birlikteliğinin yanı sıra dinî- ideolojik bir ortaklığın da olması (Şîlik) onları Abbâsî-Selçuklu karşıtlığında sağlam bir pozisyona taşıyacaktır.²⁴

Abbâsî hilafeti Mısır merkezli rakip hilafet Fatimîlere ve devlete sızmış Büveyhîler'e karşı Selçuklu tarafının bir an evvel harekete geçmesini istemektedir. Bu durum Selçukluların da isteğinin ötesinde değildir. Çünkü Abbâsîlerin siyasi ve askeri güç kanalını "Selçuklu" devleti adına doldurmak, Selçuklu Türkleri için Abbasîlerin meşruiyetini elde ederek İslam dünyasında siyaseten söz ve güç sahibi olmayı sağlayacaktır. Abbasîlere baktığımızda ise Selçuklulara olan ılımlı tavırlarının içinde buldukları zor durumdan kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira Abbâsîler Selçukluların askeri gücünden çekiniyor ve Halife Kaim bi-Emrillah, Selçukluların kendi topraklarında güç sahibi olmasını istemiyordu.²⁵ Ancak gelişen durumlar Selçuklu- Abbâsî yakınlaşmasını kaçınılmaz kılacak ve bu durumdan da asıl karlı taraf olarak Selçuklular çıkacaktır. Nihayetinde bu durum Selçuklulara, dar'ül İslam'da halife vekili sıfatıyla büyük saygınlık kazandırmanın yanı sıra onları siyaseten iş bilir ve iş yapar konuma da yükseltecektir.²⁶

10. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Güney İran ve Irak'ta devlet kuran Büveyhoğulları Fatimîler gibi Şî bir mezhebe mensup olarak Abbâsîler üzerinde tehdit oluşturmaya başlamışlardı. Ayrıca İran topraklarının bir kısmına hâkim olarak kendilerini Sasanîlerin mirasçısı görüp, koyu bir Şîlik kisvesi altında eski İran kültürünü de canlandırmaya çalışıyorlardı. Bu amaçları doğrultusunda 11. Yüzyılın ilk yarısına doğru Büveyhoğullarının baskıcı etkisi Sünnî hilafet merkezi Bağdat'ta hissedilir duruma gelmişti. Sasanîlerin iki büyük hükümdarı olan Hüsrev ve Firuz'un adlarını kullanan son Büveyhî sultanı Melik'ür Rahim devrinde pek çok önemli yetkiyi elinde bulduran Bağdat garnizon komutanı Arslan Besasiri, hilafet merkezi Bağdat ve çevresinde estirdiği terör ile Abbâsî devlet bekasını tehdit ediyordu. Ayrıca Arslan Besasiri Fatimî Halifesi el- Mustansır'a yolladığı mektupla, Bağdat'ı işgali ve burada gerçekleştirdiği eylemler hakkında onlara bilgi de veriyordu²⁷ Abbâsî Halifesi Kaim bi-Emrillah'a göre tek çıkış yol Selçuklulardan yardım almak gibi görünüyordu. Çünkü Tuğrul Bey, İslam'ın iç ve dış düşmanlarına karşı cihat ediyor ve Halifeye karşı daima tazimde bulunuyordu. Arslan Besasiri ve Büveyhî baskısı dayanılmaz bir hal alınca halife Kaim bi-Emrillah bir mektup yazarak Hibetullah b. Muhammed b. el- Memuni riyasetinde Rey'e Tuğrul Bey'e gönderdi. Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet ederek kendisini kurtarmasını istedi.²⁸ Halife 1045 yılından itibaren bir kaç defa Tuğrul Bey'i Bağdat'a kendisine yardım etmesi için davet etmişti. Ancak Tuğrul Bey Azerbaycan ve Anadolu seferleri dolayısıyla bu teklifi ertelemişti. 1055 yılına gelindiğinde ise Tuğrul Bey Halifenin ısrarları üzerine bir elçi yollayarak Bağdat'a geleceğini halifeye bildirmişti.²⁹ Tuğrul Bey elçilik heyetiyle yolladığı mektubunda: "*Peygamber (Muhammed'e) hizmetle şeref kazanmak için gelmek istiyorum ve Mekke'ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden maaddileri(göçebelere) ortadan kaldıracam. Sonra Suriyeli asilerle ve yanlış yol tutan Mısırlularla Allah'ın izniyle harb edeceğim*" demektedir.³⁰ Tuğrul Bey mektubunda açıkça İslam dinine hizmet adına Bağdat'a geleceğini belirtmekle beraber Suriye ve Mısır'da Fatimîlere karşı savaşacağını da ifade etmektedir. Halife Tuğrul Bey'in gelişinden memnuniyetini belirtmek adına, O daha Bağdat'a girmeden Bağdat camilerinde adına hutbe okuttu (15 Aralık 1055). Şî Büveyhoğulları bu durumdan oldukça rahatsız oldular ki, Bağdat halkını dahi Tuğrul Bey'in askerlerine karşı kışkırttılar.³¹ Büveyhoğullarının yanında halktan kimselerin de olduğu bir grup Tuğrul Bey'in ordusuna silah çekince büyük kargaşa çıktı. Büveyhoğullarından pek çok kişi

²⁴ Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim...", s. 20- 21-29-30-31.

²⁵ Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *Tarih*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), C. I, TTK, Ankara, 1999, s. 302-303.

²⁶ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, (Çev. Heyet), C. 2, İz Yayınları, İstanbul, 1993, s. 45.

²⁷ Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin...", s. 645-646; Sibt İbn Cevzi, *Miratü'z Zaman...*, s.63.

²⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 131-132; *Anonim Selçukname*, s. 20.

²⁹ Ağırnaslı, *Büyük Selçuklu Devleti'nin...*, s. 23; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 132.

³⁰ Ebu'l Farac, *Tarih*, C. I, s. 306.

³¹ İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 179-180.

öldürüldü. Bu olayın ardından Tuğrul Bey "*halifeye hürmetim olmasa idi, bütün Bağdat'ı kılıçtan geçirirdim*" dedi.³² Daha sonra Bağdat'ta sükuneti temin eden Tuğrul Bey, darü'l imare olarak adlandırılan hükümet sarayına yerleşti ve şehrin güvenliğini kendi uhdesine alarak emir Aytekin'i Bağdat şahneliğine tayin etti. Son verdiği Büveyhoğullarının topraklarını emirlerinden Hazaresb'e iktâ olarak ısmarladı. Halife Kaim bi-Emrillah'a yıllık elli bin altın ile beş yüz kür buğday tahsis etti. Böylece Halifeye dini yetkisinin kutsiyeti dışında bir güç alanı bırakmadı. Devlet işlerini tam anlamıyla üstüne aldıktan sonra Dicle kenarında kendi adını taşıyan (Medine-i Tuğrulbeg) bir şehir kurdu. Tuğrul Bey'in Bağdat'ta sergilediği bu baskın tutum Fatimîleri endişelendirdi. Akabinde Mısır hilafet merkezi, Tuğrul Bey'in gelişyle birlikte Bağdat'tan Rahbe'ye kaçan Arslan Besasiri'yi ikmal ederek Selçuklulara karşı güçlendirmeye çalıştı. Nitekim bunda başarı da sağladılar ve Besasiri 1057 yılında Sincar civarında bir Selçuklu birliğini yenilgiye uğrattı.³³ Sincar yenilgisinden sonraki kritik durum³⁴ bizzat Tuğrul Bey'in harekete geçmesini sağlamıştır. Tuğrul Bey'in 1057 yılında Musul, Diyarbakır, Sincar, Tekrit, Hille civarını kapsayan seferinin ana hedefi Fatimî- Besasiri ittifakını dağıtıp adı geçen bölgeleri tekrar Abbâsî- Selçuklu hakimiyetine kazandırmaktı. Sonuç itibarıyla bu sefer başarıya ulaştı ve Bağdat'tan Besasiri'nin Suriyede'ki üssü Rahbe'ye kadar olan topraklar Şif hakimiyetinden kurtarıldı. Tuğrul Bey Musul ve civarını kardeşi İbrahim Yınal'a teslim ederek Bağdat'a döndü. 23 Ocak 1058 Cumartesi günü hilafet sarayında umumi bir törenle karşılandı. Halife yerden yaklaşık olarak yedi arşın yüksekliğindeki tahtında Tuğrul Bey'i karşıladı. Kıymetli hilatların hediye edildiği törende Tuğrul Bey'e, halife tarafından "Şarkın ve Garbın Sultanı" (Melikü'l Maşrik ve'l Mağrib) unvanıyla bir menşur takdim edildi. Halife Tuğrul Bey'e bu unvanı vererek Selçukluların Fatimîlere karşı yürüttükleri politikayı onaylıyordu. Genel itibarıyla bakıldığında Tuğrul Bey o ana kadar zaten Doğu'nun sultanı olarak bölgedeki siyasi ve askeri üstünlüğünü kanıtlamıştı. Şimdi ise Melikü'l Mağrib ünvanı özelinde, önceden Abbâsîlerin elinde olup sonra Fatimîlere geçen toprakların fethi Tuğrul Bey'e ısmarlanmış gözüküyordu. Bu sayede Tuğrul Bey'in ve daha sonraki süreçte Selçukluların Fatimîlere karşı yürüttüğü politika meşruiyet kazanmış oluyordu.³⁵

Tuğrul Bey'in bundan sonraki açık hedeflerinden birinin Şif Fatimîler olduğu bu süreçten itibaren kesinlik kazanmış gözükmektedir. Zira Fatimîler de bu düşmanlığın oldukça farkında olduklarından Selçuklu içişlerine karışarak İbrahim Yınal'ı Tuğrul Bey'e karşı destekleyip Tuğrul Bey'i tahtından etmeyi düşülmüşlerdir. İbrahim Yınal isyanının tümüyle Fatimî kışkırtıcılığı ile çıktığını söylemek anlamsız olsa da, Fatimîlerin Tuğrul Bey ve kardeşi İbrahim Yınal arasındaki çekişmeyi kendi lehlerine çevirmeye çalıştıkları bir gerçektir. Fatimîler, İbrahim Yınal isyanını kullanarak Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasını ve Abbâsî merkezinin Arslan Besasiri vasıtasıyla ele geçirilmesini tasarlamışlardır. Tuğrul Bey İbrahim Yınal ile olan mücadelesinde büyük zorluk çekse de tahtını korumayı başarmıştır. İbrahim Yınal isyancı olarak yakalandıktan sonra Temmuz 1059'da yayının kirişiyile boğularak öldürülmüştür.³⁶ Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanıyla uğraşırken hilafet merkezi Bağdat yeniden Besasiri'nin eline geçmiş ve hutbe Mısır Fatimî Halifesi adına okunmuştu. Tuğrul Bey kardeşinin isyanını bastırdıktan sonra Irak'a yönelince Arslan Besasiri korkarak Bağdat'ı

³² Ebu'l Farac, *Tarih*, C. I, s. 307.

³³ İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 178-182-190-191; Ebu'l Farac, *Tarih*, C. I, s. 307-308; Abdurrahman İbn Cevzî, *El- Muntazam Fi Tarihi'l Ümem'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2014, s. 17-18; İbnü'l Adim, *Zübdetü'l Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2014, s. 8-9; İbnü'l Adim, *Buğyetü't Taleb Fî Tarihi Haleb -Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 1989, s.4; *Doğuştan Günümüze...*, C. 7, s. 111.

³⁴ İbn Esir bu olay hakkında şöyle söyler: "*Tuğrul Bey o gece rüyasında Kabe yanında Rasulullah'ı gördü. Tuğrul Bey Rasulullah'a selam verdi, ancak O kendisinden yüz çevirdi ve dönüp bakmadı, sonra da: Allahu Teala seni yeryüzüne ve kullarına hakim kıldığı halde sen onları gözetip korumuyor, gerekli kontrolü yapmıyorsun. Halka zulüm ve haksızlık yapılırken vazifeni ihmal ederek başka şeylerle avunuyorsun dedi.*" Bunun üzerine Tuğrul Bey gerekli hazırlıkları yaparak Besasiri ve Fatimî ittifakına karşılık sefere çıkmaya karar vermiştir. Bu rüyanın gerçekliği kanıtlanabilir olmasa da Selçukluların Sünnî İslam'ı savunma algısının sonucu olduğu bir gerçektir, çünkü Sincar yenilgisi Bağdat'ın batısında tekrar Şif hakimiyetinin yayılması anlamını taşıyordu. İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 191.

³⁵ Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim...", s. 25-27; İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 190-197; Sıbt İbn Cevzi, *Miratü'z Zaman...*, s. 40- 43.

³⁶ Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim...", s. 38-41.

terk etmişti (14 Aralık 1059). Daha sonra Abbâsî Halifesini yeniden sarayına yerleştiren Tuğrul Bey böylece ikinci kez Halifeyi kurtarmış oluyordu. Daha sonra Arslan Besasiri meselesine eğilen Tuğrul Bey yapılan savaşta onu yendi ve Besasiri öldürülerek malı yağma edildi.³⁷

İbrahim Yımal isyanı Selçuklu devletinin iç meselesinin ötesinde Selçuklu-Fatımî mücadelesinin ne denli çetin olduğunu gösterir mahiyettedir. Bu sebeptendir ki Tuğrul Bey İbrahim Yımal'ı etkisiz hale getirdikten sonra Fatımî güdümünde olan Arslan Besasiri meselesini de kesin çözüme kavuşturmuştur. Tuğrul Bey Bağdat'ı Şîî tahakkümünden ikinci kez kurtardıktan sonra (1060), ilerleyen yaşına rağmen halifenin kızıyla evlenme isteğini ana gündeminde tutarak belki de Sünnî devlet liderliğini daha da perçinlemek istemiştir. Bu sırada girilen diplomatik ilişkiler ve uzun süren çeyiz hazırlıkları Tuğrul Bey'i yeterince meşgul etmiştir. Nihayet 1062 yılında Halifenin kızıyla evlenen Tuğrul Bey, altı ay sonra vefat etmiş ve böylece bir devir sona ermiştir.³⁸ Tuğrul Bey devrinin genel karakteristiğine baktığımızda, yeni kurulmuş bir İslam devleti olarak Selçuklular, Abbâsî halifesinin onayını alarak fethetme ve idare etme vazifesini Sünnî İslam dünyası adına misyon edinmişlerdir. Bu sebeptendir ki, Abbâsî Halifesine rakip olan Fatımî Halifesini de karşılığında almışlardır. Bu durum aynı zamanda Fatımîlerin Merkezi Mısır'ı alma politikasını Selçuklu gündemine taşımıştır. Tuğrul Bey'in bunu gerçekleştirmeye ömrü vefa etmediyse de, bundan sonra Mısır'a yönelik fetih hareketleri diğer Selçuklu Sultanları tarafından benimsenen kalıcı bir devlet politikası hüviyetini kazanacaktır.

Tuğrul Bey'in ölümünün ardından tahta geçen yeğeni Alparslan döneminde (1063-1073) Selçukluların Suriye-Filistin ve Mısır'a yönelik politikalarında bir değişimin ve gerilemenin olmadığını görmekteyiz. Mısır'daki Fatımî devletine son verip İslam dünyasında siyasi ve manevi bütünlüğü kurma gayesi Tuğrul Bey döneminde olduğu gibi Alparslan döneminde de dış politik hedefler arasında önemli bir yer tutmaktadır.³⁹ *Tabakat-ı Nasırı*'de geçen bir pasaj Alparslan devri fetih politikasını anlamamız açısından önemlidir. Burada Alparslan tahta oturduktan sonra "*Türkistan, Anadolu, Hicaz ve Mısır memleketlerinin zaptıyla meşgul oldu. Temiz itikadının samimiyetiyle Abbasi halifeliğine hizmete başladı.*" denilmektedir.⁴⁰ Sultan Alparslan'ın ülke içinde sükûneti temin edip, Kavurd Bey isyanını bastırdıktan sonra yoğunlaştığı Suriye seferi bir anlamda Mısır Fatımî devletinin içinde bulunduğu sıkıntılardan kaynaklanmaktadır.⁴¹ Şöyle ki, kaynaklar 1069 yılında Mısır'da müthiş bir kıtlığın olduğunu yazar. Bu kıtlıkta insanların yiyecek bir şey bulamadıklarından atları dahi yediğini hatta Halifeye ait sadece üç atın kaldığını söylerler. Mısır diyarından Bağdat taraflarına göçlerin olduğu da yazılanlar arasındadır.⁴² Sosyal açıdan bu zorlukları yaşayan Mısır Fatımîleri siyasi açıdan da buhranlı bir dönemdediler. Fatımî devleti içerisinde önemli komutanlardan olan Bedr'ül Cemali vezir Nasır'üd-devle Hamdan ile anlaşmazlık içine düşmüştü. Vezir Nasır'üd-devle gittikçe zayıflayan Fatımî devletinin bekasından endişe duyduğundan Halep kadılığına atadığı Ebu Cafer Muhammed'i sultan Alparslan'a gönderdi. Alparslan'a ilettiği mesaj Sultanın Mısır'a geldiği takdirde devleti kendisine teslim edeceği ve Şîî hutbeyi kaldıracağı yönündeydi. Bu davet teklifinin üzerine Alparslan 1070 yılının Temmuz'unda Suriye seferine çıktı.⁴³ Malazgirt ve Erciş kalelerini fethettikten sonra Diyarbakır üzerinden Urfa'ya geldi. Müstahkem bir kale olan Urfa'yı kuşatsa da alamayan Alparslan elli bin dinar karşılığında muhasarayı kaldırarak Halep'e geldi. Sultan Alparslan daha önce Halep emiri Mahmut'a hilat ve hediyeler yollayarak kendisine itaat etmesini ve hutbede Abbâsî halifesi ile büyük sultan olarak kendi adının okunmasını emretmişti. Bunun üzerine Mahmut hutbeyi Şîî Fatımîlerden Abbâsîlere çevirmiş ve böylece Sultana itaatini arz etmişti. Fakat Alparslan bu hutbenin yeterli olmadığını ve okunan ezanda Şîîliğin alameti olan "Hayya ala hayri'l amel" ifadesinin yer aldığını söyleyip, bunun tam bir itaat olmadığını belirtmişti. Akabinde emir Mahmut'un huzura

³⁷ İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 201-207; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 57-59; *Doğuştan Günümüze...*, C. 7, s. 114.

³⁸ Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin...", s. 653.

³⁹ Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin...", s. 655.

⁴⁰ Minhâc-ı Sirâc el- Cüzcânî, *Tabakât-ı Nasırı*, s. 77.

⁴¹ *Doğuştan Günümüze...*, C. 7, s. 117-121.

⁴² İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 254; Ebu'l Farac, *Tarih*, C. I., s. 319.

⁴³ İbnü'l Adim, *Bugyetü't Taleb...*, s.13-14; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.169; *Doğuştan Günümüze...*, C. 7, s. 121; Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Yay. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2006 s. 22-23.

çıkıp yer öpmesini de istemişti. Mahmut durumun aleyhine geliştiğini görünce annesini de yanına alarak Alparslan'ın huzuruna çıkıp şefaet dilemiştir. Sultan da, Mahmut'a ve annesine acıyarak Halep'i Mahmut'a vermiştir. Bundan sonra Alparslan Mısır'a yürüyerek Fatimî devletine son vermeyi arzuluyordu fakat Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Erzurum'a doğru geldiğini haber aldığından Suriye seferini yarıda bırakıp Mısır'a ulaşmadan geri dönmek zorunda kalmıştır.⁴⁴ Alparslan'ın 1071 Malazgirt zaferiyle Anadolu'da kazandığı başarı Anadolu'nun bir Türk yurdu olarak belirmesine büyük katkı sağlasa da, bu zafer Mısır'ın fethinin gerçekleşmesine mani olmuştur. Buna rağmen manevi anlamda Fatimîler'e bağlı Halep Mirdas oğulları emirliğinde okunan hutbenin Abbâsîler ve Selçuklular adına çevrilmesi Alparslan'ın Suriye seferindeki önemli başarısı olarak ele alınmalıdır. Netice itibarıyla bu durum Fatimî gerileyişinin bir basamağıdır. İlerleyen süreçte Alparslan'ın Malazgirt'ten sonra çıktığı Türkistan seferi ve orada gerçekleşen talihsiz ölümüyle Selçukluların Fatimîleri ortadan kaldırma ve Mısır'ı ele geçirme projesi Melikşah dönemine sarkacaktır.⁴⁵

Alparslan'ın güçlü temeller üzerine bina ettiği Selçuklu Devleti Melikşah devrinde (1072-1092) Doğu Hilafetinin hakim gücü konumuna yükselecekti. Bu durum İslam tarihinde yeni bir devir demektir. İlk defa bir Türk ailesi-ki bunlar Selçuklular-Güney batı Asya'nın tamamını hakimiyeti altına almış ve Hilafet merkezi üzerinde siyasi üstünlüğünü perçinlemiştir.⁴⁶ Melikşah dönemi Büyük Selçuklu Devleti'nin en ihtişamlı dönemidir. Buna rağmen Mısır, Suriye ve Filistin politikası en çok bu dönemde büyük Sultan Melikşah tarafından ilgiden mahrum bırakılmıştır. Melikşah, Tuğrul Bey ve Alparslan'ın aksine Fatimî ve Mısır politikasıyla bizzat ilgilenmeyip bu meseleyi Kızıl, Şöklü ve Atsız gibi önde gelen Türkmen Beylerine bırakmıştır.⁴⁷

Mısır Fatimî idaresinde olan Filistin'de Selçuklulara tabi bir Türkmen beyliği kuran Kurlu Bey'in ölümü üzerine (1071) onun yerine geçen Atsız Bey Melikşah döneminin Suriye- Filistin ve Mısır fetih siyasetini yürüten baş aktördür. 1073 yılında Kudüs'ü kan dökmeden alarak Selçuklu hutbesini Kudüs'te okutan şahsiyet Atsız Bey'dir. Bir yıl sonra idaresi altında bulunan Şöklü Bey de Akka şehrini ele geçirecek buradaki Fatimî idaresini sonlandırmıştır. Daha sonra emir Şöklü ile hakimiyet mücadelesine girerek onu ortadan kaldıran Atsız Bey kısa sürede Remle, Taberiye, Trablus, Sur, Akka, Humus, Rafeniye gibi önemli kale ve şehirleri fethederek hâkimiyet alanını genişletmiştir. Akabinde Fatimîler'in önemli merkez şehirlerinden olan Dımaşk'ı ele geçirecek merkezini Kudüs'ten Dımaşk'a taşımış ve buradaki Şiî hutbeyi kaldırarak Abbâsîler ve Sultan Melikşah adına hutbe okutmuştur (23 Haziran 1076). Bundan sonra Atsız Bey yönünü Selçuklu fetih planına uygun olarak Mısır'ı fethetmeye dönmüştür.⁴⁸

Şam'ı merkez yaparak gerekli hazırlığını tamamlayan Atsız Bey Mısır üzerine sefere çıkmaya karar verdi. 1076 yılında Şam'dan Mısır'a yürüyerek Kahire önlerine ulaştı ve üzerine gönderilen Fatimî öncü birliklerini mağlup etti. Ancak ilerleyen süreçte kendi safındaki yedi yüze yakın Türkmen süvarisinin saf değiştirmesiyle Fatimî güçlerine yenilen Atsız Bey, Gazze ve Remle'den geçerek Şam'a güçlük içerisinde çekilebildi. Bu yenilgide önemli sebeplerden birisi de, Atsız Bey'in ordusunun Mısır önlerinde başıbozuk davranarak halka çirkin fiillerde bulunmaları sonucunda halkın Fatimî yanlısı davranmalarıdır. Atsız Bey'in yenilgisinden sonra ona bağlı birçok şehir yeniden Fatimî yanlısı tutum sergilemeye başladı ve isyanlar baş gösterdi. Bu sırada Dımaşk'ta da ağır bir kıtlık baş göstermişti. Atsız Bey'in Kahire önlerinde yenilgisi ve öldüğüne dair haberlerin sultan Melikşah'a ulaşması üzerine

⁴⁴ İbnü'l Adim, *Bugyetü't Taleb...*, s. 14-17; İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 255-256; *Doğuştan Günümüze...*, C. 7, s. 121-122.

⁴⁵ Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin...", s. 657-659.

⁴⁶ Bertold Spuler, "Doğu'da Hilafetin Çöküşü", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Çev. Hamdi Aktaş), C. 1, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 158.

⁴⁷ Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin...", s. 659-660.

⁴⁸ Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, C. 4, 1991, s. 92; Claude Cahen, "Atsız b. Uvak" *El*, C.1, Leiden, 1986, s. 750; Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Meliksâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Güz/2007, s. 11-14; İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatimî Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 2013, s. 96-97.

ise Melikşah, Suriye ve Filistin'e kardeşi Tutuş Bey'i tayin etti.⁴⁹ Melikşah'ın Tutuş Bey'e Suriye'yi ve fethedeceği yerleri ikta etmesiyle Tutuş Bey yanındaki kalabalık Türkmen kitleleriyle Halep'e geldi. Ayrıca Sultan, Tutuş Bey'den Mısır'ı fethetmesini ve Selçuklu hâkimiyetine geçirmesini istedi (1077). Bu sırada Dımaşk hakimi Atsız Bey Mısır ordusunun Dımaşk'ı muhasara etmesinden ötürü Tutuş Bey'den yardım talep etti. Mısır ordusu Nasır'ud-devle ismindeki bir komutanın emriyle Dımaşk'ı kuşattıysa da, Tutuş'un yaklaştığını duyunca ordu geri çekildi. Atsız Bey, Tutuş'u şehrin surları önünde karşılayarak yumuşak başlı davranmaya çalıştıysa da, Tutuş derhal Atsız Bey'i tevkif ederek öldürdü (1079) ve Dımaşk'ın hâkimiyetini ele geçirdi.⁵⁰

Sultan Melikşah Mısır ve Mağrip ülkelerinin fethini daima gündeminde tutsa da bu meseleye bizzat eğilmeyip, bölgeyi emrindeki melik ve komutanlara ısmarlamıştır. Şayet Melikşah Mısır'ın fethiyle bizzat ilgilenmiş olsaydı Mısır'daki mevcut aksaklıklarda Sultana kolaylık sunardı. Ayrıca Fatımîlerin ortadan kaldırılması ileride Selçukluların başına büyük sıkıntılar açacak Haşhaşi/Batınî hareketinin de önünün alınmasına fayda sağlayabilirdi. Melikşah'ın 1092 yılında ölümünün ardından Büyük Selçuklu Devleti tahtına sırasıyla I. Mahmud (1092-1094), Berkyaruk (1094-1105), Müizzeddin Melikşah (1105-1105) ve Mehmed Tapar (1105-1118) geçti. Selçuklu Devleti bu süreçte gerileme ve çöküş dönemlerini yaşadığından Mısır'ın fethi ve Fatımîleri ortadan kaldırma projesi askıda kaldı.⁵¹

Büyük Selçuklu Devleti verdiği uzun uğraşlar sonucunda Mısır'ı fethedip Fatımî hilafetini ortadan kaldıramamış olsa da, Sünnî-İslam adına kalıcı bir siyasal doktrin oluşturarak tarihe karışacaktır. Selçuklu sultanları Sünnî-İslam devlet siyasetinin bilfiil taşıyıcıları olmalarının yanında, Nizamülmülk eliyle kurulan medreselere verdikleri destekle de bu algının devlet ve toplum nezdinde programlayıcısıdır. Berkey'in ifadesiyle: "*Her ne kadar medrese bir önceki araştırmacı kuşağın düşündüğü gibi Sünnî idarelerin Şia'ya karşı mücadelesinde her zaman ve açıkça bir araç olarak kullanılmadıysa da, daha genel manada o, Haçlılar'ın uyanışa geçtiği Ortaçağ'da bile isteye gelenekçi ve-Haçlılara karşı savaşçı- bir Sünnî Müslüman kimliğinin öne çıkmasıyla irtibatlıydı.*" Medrese yapılanması saf ilmi gayeler gütmeyen ötesinde duruyor gözükse de, Şiî propagandaya karşı bir duruş(küllî olmasa da) ve ilerleyen süreçte Sünnî kimliğin belirginleşmesine bir vasıta. Nizamülmülk'ün bu medrese sistemi daha sonra Nureddin Mahmud Zengî ve Sultan Selahaddin tarafından da uygulanacak bir model teşkil edecektir.⁵²

Selçukluların kuruluş yıllarından itibaren Şiî Fatımîlere karşı Abbâsî hilafetine verdikleri destek onları, İslam dünyasında meşru kılmanın ötesinde Sünnî devlet algısının- gerek devlet gerekse toplumsal tabanda- mimarı yapmıştır. Bundan sonra Selçuklu kanalından gelen Zengîler ve dolaylı olarak Eyyübîler, Mısır Fatımîlerine karşı bir savaşım içerisinde olacaklardır. Ayrıca 12. Yüzyılın başlarından itibaren İslam dünyası adına büyük tehdit oluşturan Haçlılara ve Şiîliğin aşırılığından beslenerek terör estiren Haşhaşîlere karşı verilen mücadelede de Selçukluların tasarladığı Sünnî-İslam algısının varlığını yadsıyamayız.

3. Zengî Hanedanlığı ve İslam Dünyasındaki Önemi

12. Yüzyıl İslam dünyasında adından sıklıkla bahsedilen bir hanedan olan Zengîler, Selçuklu geleneğinden beslenerek yapılanmış ve Selçuklu Sünnî-İslam politikasını devlet olma yolunda siyasal bir hedef olarak benimsemiştir. Zengîlerin atası olarak kaynaklarda zikredilen şahıs Kasımu'ddevle Aksungur'dur. Sultan Melikşah'ın Halep'i ele geçirip (1087) Aksungur'u Halep valiliğine atması

⁴⁹ İbn Esir, *El-Kamil...*, C. 8, s. 285-286; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, s. 134; Sıbt İbn Cevzi, *Miratü'z Zaman...*, 211-213; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında...", s. 98-100.

⁵⁰ İbn Esir, *El-Kamil...*, C. 8, s. 291-292; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, s. 135-136; Sıbt İbn Cevzi, *Miratü'z Zaman...*, s. 229-230; İbnü'l Adim, *Zübdetü'l Haleb...*, s. 42-43; Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Neşr. M. İkbâl-Çev: N. Lugal), TTK, Ankara, 1999, s.49-50; Azîmî, *Azîmî Tarihi...*, s. 26; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı...", s. 26-28; Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında...", s. 99-100.

⁵¹ Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin...", s. 660-661; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı...", s. 35.

⁵² Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, (Çev. İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 18-19.

Zengî ailesinin yükselişi adına atılan ilk adımdır.⁵³ Sultan Melikşah 1092 yılında öldüğü zaman Suriye Selçuklu hâkimi olan Tutuş bölgedeki Selçuklu valilerini kendisine itaat etmeye davet etti. İlk etapta Halep valisi Aksungur, Antakya valisi emir Yağsıyan ve Urfa valisi emir Bozan Tutuş safına dâhil oldular. Fakat, Melikşah'ın oğlu Berkyaruk Sultan olarak ortaya çıkınca Kasımuddle Aksungur ve emir Bozan Berkyaruk'u destekleyerek Tutuş'un elini zayıflattılar. Bu mücadele kısa sürede savaşa dönüştü ve gerçekleşen çatışmada Tutuş tarafı galibiyet alırken Kasımuddle Aksungur yenilen safta kaldı. Bunun üzerine Tutuş Bey, tutsak düşen Halep valisi Aksungur'u öldürdü.(1094).⁵⁴ Babası öldüğünde yedi veya on yaşlarında bir çocuk olan İmadeddin Zengî; Kür Boğa, Musa et- Türkmani, Çökürmüş, Çavlı, Mevdud ve Aksungur Porsuki gibi Musul'a tayin edilen emirler tarafından eğitilip büyütülecektir. İmadeddin Zengî'nin önde gelen Selçuklu emirlerinin vasiliğinde yetişmesi onun yetişkinlik çağında iyi bir komutan olarak karşımıza çıkmasına vesile olacaktır.⁵⁵ İmadeddin Zengî'nin bir yetim olarak kaldığı 11. Yüzyılın sonlarını ve içerisinde bulunduğu dünyanın sınırlarını resmettiğimizde, Sünnî dünyanın karşısına Haçlılar, Haşhaşiler/Batınîler ve Şîî Fatımîler'in çıktığını görmekteyiz.

11. Yüzyılın sonları Doğu İslam dünyasına, alışlagelen iç çekişmelerin ötesinde uzun soluklu bir savaşımın başlangıç haberlerini de taşımaktaydı ki: bunun günümüzdeki ismi Haçlı seferleridir. Haçlı seferlerinin doğuşuna baktığımızda, Ortaçağ Avrupa toplumunu zorlayan siyasi, sosyal ve ekonomik etkenlerin dinin itici gücü vasıtasıyla birleştirilerek Haçlı ruhunu ortaya çıkardığını görmekteyiz.⁵⁶ Haçlı seferlerinin vazgeçilmez yazarı İbn Kalanisi 1096- 1097 yılı olaylarını anlatırken: "bu sene sayılamayacak kadar çok Frenk askerinin Kostantiniyye yönünden ortaya çıktıkları haberleri art arda gelmeye başladı" der.⁵⁷ Yine 11. yüzyılın sonlarında Sicilya'nın Müslümanların elinden alınarak Norman hâkimiyetine girdiğini de görmekteyiz.⁵⁸ Bu durum Avrupa'nın askeri anlamda yayılmasının eşzamanlılığına işaret etmektedir. Bu yayılmanın mekansal uygunluğunu ise Selçuklu hakimiyetindeki Suriye topraklarında görmekteyiz. 1095 yılı Haçlı seferlerinin ayak seslerini taşıyor olmasının yanında bu yıllar ve devamındaki süreç Suriye'de Selçuklu mahalli çatışmalarının da keskinleştiği dönemdir. 1095 yılında Tutuş'un öldürülmesiyle Suriye, Halep ve Şam emirliği olarak Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dukak'ın hâkimiyetine geçmiştir. Bu bölünmüşlük durumundan faydalanan Haçlılar ise Suriye sahilleri boyunca ilerleyerek yerleşmeye başlamışlardır. Birinci Haçlı seferi esnasında Doğu İslam dünyasının içinde bulunduğu karışık durum Haçlıların Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs merkez olarak yerleşkeler elde etmelerini kolaylaştırmıştır. Haçlı tehdidinin bölgede görülmesi esnasında Mısır Fatımîleri ile Sünnî cephenin Haçlılar karşısında birleşmemesi Haçlı yayılmasının durdurulabilme ihtimalini de ortadan kaldırmıştır.⁵⁹

İslam dünyasının Haçlılar karşısında aciz kaldığı 12. Yüzyıl, Şîî Fatımîlerin de son yüzyılıdır. 1094 yılında Fatımî Halifesi el- Mustansır Billah'ın ölümünün ardından oğulları el- Mustali ve Mansur Nizar arasında çıkan Halifelik tartışmaları sonrası İsmailî davası büyük bir iç bölünmeye sürüklenmiştir. Halife Mustansır Billah 60 yılı aşkın Halifelik tarihi boyunca Abbâsî halifeliği ve Sünnî dünyaya karşı dirayetle mücadele etmiş ve Arslan Besasiri'ye verdiği destekle Bağdat'ta kendi

⁵³ İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 320-321; Azîmî, *Azîmî Tarihi...*, s. 30; Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en- Nuriyye ve's Salahiyye*, (Tahkik: İbrahim Zeybek), C. 1, Müessesesi-i Risale, Beyrut, 1997, s. 32; Ahmed Muhtar el-İbadi, *Fi Tarihi Eyyubiyyin ve el- Memalik*, Dar'ul-Nehzatü'l Arabiyye, Beyrut, 2014, s. 39; Ebu'l Farac, *Tarih*, C. I, s. 334.

⁵⁴ H.İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK, Ankara, 2013, s. 41-42; İbnü'l Adim, *Zübdetü'l Haleb Min Tarih-i Haleb*, Daru'l- Kitab'ul-İlmiyye, Beyrut, 1996, s. 230; İbn Esir, *et- Tarihu'l-Bahir fi'd-devleti'l Atabekiyye bi'l- Mavsıl*, (Tahkik: Abdülkadir A. Tuleymat), Kahire, 1963, s. 15; İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 380-381; Azîmî, *Azîmî Tarihi...*, s. 34.

⁵⁵ *Doğuştan Günümüze...*, C. 7, s. 533-534; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1978, s. 21. Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler...*, s. 42-43.

⁵⁶ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Haçlı Seferleri Tarihi*, Dünya Yayınları, İstanbul, 2007, s. 2.

⁵⁷ İbn Kalanisi, *Şam Tarihi Zeyl*, (Çev. Onur Özatağ), İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 1.

⁵⁸ Seyhun Şahin, *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 86-87; İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç&Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 70.

⁵⁹ Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 74; Bernard Lewis, *Haşişiler*, (Çev. Ali Aktan), Sebil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 84-85.

adına Şîh hutbeyi kısa süreliğine de olsa okutmayı başarmıştır. Bu dönemde Fatimî- Haşhaşî ilişkileri de iyi durumdaydı. Haşhaşîlerin lideri Hasan Sabbah Mustansır'la görüşmek için Mısır'a gitmiş ve İsmailî davayı Acem diyarında yayacağını halifeye bildirmiştir. Hasan Sabbah'ın bu görüşme esnasında Halife'ye kendisinden sonra kimin imam olacağına yönelik sorusuna halife Mustansır, Nizar cevabını verince Haşhaşîler de bundan sonra kendilerine Nizar'ı imam kabul edeceklerdir.⁶⁰ Devam eden süreçte Mustali'nin Halifelîği Fatimîleri içinde buldukları kötü durumdan kurtaramayacaktır. Mustali ölünce (1101) vezir Efdal, Mustali'nin oğlu Ebu Ali Mansur'u "Amir bi-Ahkamillah" ünvanıyla Halife yapacaktır. Bundan sonraki yirmi yıl boyunca devletin tek hâkimi olan vezir Efdal Suriye bölgesine yönelik Haçlı saldırılarına aldırış etmemenin yanında, Selçuklulara karşı Haçlılarla da işbirliği içerisine girecektir. Bunun neticesinde Haçlılar başta Kudüs olmak üzere Sur, Sayda, Akka gibi önemli şehirlere yerleşme imkânı bulacaklardır. Bu dönemde Fatimî devlet kademelerinde Hristiyanların sayısının artış gösterdiği de gözlemlenmektedir. 1130'lu yıllardan itibaren divanlarda Hristiyan memurların çokluğu devlet içerisinde büyük huzursuzluğa sebebiyet verdiğinden Müslüman kesim nüfuzlu bir emir olan Rıdvan b. Velahşa'dan yardım isteyecektir. Bunun üzerine Rıdvan ülke içindeki Hristiyanlara karşı cihat ilan ederek nüfusunun çoğunluğu Sünnî olan İskenderiye'de Sünnî faaliyetlere öncülük edecektir. Bu huzursuz atmosferde hilafet makamının toplumsal alanda iktidarını ortaya koyamamasının yanında, 12. Yüzyılın ortalarından itibaren Mısır Fatimî halifeleri vezaret iktidarının gölgesinden kurtulamayacaklardır.⁶¹ Mısır'ın içinde bulunduğu bu çalkantılı durum Zengîlerin ve Haçlıların Mısır'a olan ilgilerini doğal olarak tetikleyecektir.

12. Yüzyılda Sünnî İslam dünyası adına önemli bir iç tehdit de Haşhaşîler tarafından oluşturulmaktaydı. Haşhaşîler'in kurucusu olarak bilinen Hasan Sabbah 11. Yüzyılın ortalarına doğru on iki imamcı Şîhîğin önemli kalelerinden biri olan İran'ın Kum kentinde dünyaya gelmiştir. Bir daî vasıtasıyla İsmailî Fatimîlere dahil olmuş ve Mısır'da eğitim görerek onların doktrinlerini öğrenmiştir. Daha sonra Halep ve Bağdat yolunu takip ederek İsfahan'a ulaşan Hasan 9 yıl boyunca bütün İran'ı baştan başa dolaşacaktır. Deylem bölgesinin Dağlık alanlarını davası için uygun yer olarak gören Hasan, 1090 yılında Alamut kalesini ele geçirerek burayı Haşhaşîler'in merkezi yapacaktır. Haşhaşîler kendilerini asıl imamın düşmanlarına karşı kahramanca mücadele veren kimseler olarak görmekteydiler. Doğal olarak Sünnî Abbâsî halifesinin yanında yer alan Selçuklular da Haşhaşîlerin ana hedefindeydiler. Selçuklu Sultanı Melikşah da onların bu tehdidi kavramış olacak ki, 1092 yılında biri Alamut'a diğeri Kuhistan'a olmak üzere Haşhaşîler üzerine iki sefer düzenleyecektir. Bu seferlerden sonra vezir Nizamülmülk'ün İsmailî daîler tarafından öldürülmesi (Ekim 1092) Haşhaşîler'in Selçuklu gücüne karşı sağlam duruşları ve önemli bir başarıları olarak değerlendirilmelidir. Bundan sonraki süreçte de Haşhaşîler Selçukluların üzerine eğildiği önemli bir güvenlik sorunu olacaklardır.⁶² Genel olarak baktığımızda Zengî hanedanlığının ortaya çıktığı ve iktidar sahibi olduğu dönem: Haçlılar'ın İslam dünyasına nüfuz etmeye başladığı, Fatimîlerin Mısır'da hilafetlerini sürdürmek adına Haçlılarla dahi işbirliği yaptığı ve Haşhaşîler'in önemli devlet adamlarını katlederek Selçuklu devleti başta olmak üzere Sünnî İslam dünyasını zayıflatmaya çalıştığı bir evredir. Zengîler böyle bir ortamda Selçukluların Sünnî-İslam devlet siyasetini benimseyerek İslam dünyasında haklı bir şöhret bırakmış ve bu Selçuklu Devlet geleneğini kendi içerisinden çıkan Eyyübî ailesine devretmeyi başarmıştır. Bu sayede Eyyübî ailesi Mısır'ı fethederek Şîhî Fatimîleri ortadan kaldırmış ve Selçuklu hanedanlığının sistematize ettiği İslam savunuculuğunu devlet olma bilinciyle Haçlılar karşısında kullanmışlardır. Şimdi Zengîlerin Suriye'de hâkimiyeti ele geçişlerine ve Mısır üzerine yoğunlaşmalarına geçebiliriz.

İmadeddin Zengî babasının ölümünden sonra onun arkadaşları tarafından ihtimamla yetiştirildi. Zengî'nin tarih sahnesinde yükselişi Musul hakimi Aksungur Porsuki'nin Bağdat'ta Haşhaşîler tarafından katledilmesinden sonradır (1126). Ondan sonra Aksungur Porsuki'nin oğlu

⁶⁰ İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 8, s. 383-384; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 5, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, s. 185; Lewis, *Haşhaşîler*, s. 28.

⁶¹ Eymen Fuad Seyyid, "Fatimiler", *DİA*, C. 12, 1995, s. 231-232.

⁶² Lewis, *Haşhaşîler*, s. 33-50.

*Devlet görevi için kullanılan bir elkab/ünvandır, Atabey olan kişi vazifelerin yücenesini üstlenmiştir, bir anlamda emirin (şehzade) babasıdır. Yani onu yetiştiren kişidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Ali el- Kalkaşandî, *Subhu'l A'ş'a fi Sinâatü'l İnşâ*, C. 6, Kahire, 1915, s. 5-6.

İzzeddin Mesud yönetimi devralsa da onun da ömrü kısa sürdü ve 1127'de öldü. Mesud'un yerine küçük yaştaki kardeşi geçerken onun naibliğini emir Çavlı üstlendi. Çavlı bu olayların üzerine Musul ve çevresinin kendi yönetimine verilmesi için Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a bir heyet gönderdi. Fakat giden heyet yolda fikrini değiştirerek yönetimin Zengî'ye verilmesini istedi. Heyet, Irak, Suriye ve El-Cezire'de oldukça sıkıntılı günler geçiren Müslümanları toparlayacak kişinin İmadeddin Zengî olduğunu Sultan'a açıklıkla belirtti. Böylece 1127 yılının Ramazan ayında Musul hâkimliğine getirilen İmadeddin Zengî, aynı zamanda Sultan Mahmud'un oğluna atabey* tayin edildi. Böylece Musul atabeyliği olarak da bilinen Zengîler devletinin temeli atıldı.⁶³

Musul hâkimiyetini üstlenen İmadeddin Zengî, Haçlılar karşısında güçlü durmak adına Suriye'yi kendi komutasına almayı ve İslam dünyasının liderliğini üstlenmeyi arzuluyordu.⁶⁴ Uzun soluklu mücadelenin ardından Suriye ve El- Cezire topraklarını birleştirmeyi başaran İmadeddin Zengî Dımaşk atabeyliğini de (Tuğteginliler) kendisine tabi kılmıştı. Onun, İslam dünyası adına en büyük başarısı 1144 yılında Urfa Haçlı kontluğuna son vererek İslam topraklarında kurulmuş olan dört Haçlı devletinden birini ortadan kaldırmış olmasıydı. Bu fethin ardından halife, Zengî'yi , "Zeynü'l İslam", "el- Melik el- Mansur", "Nasıru'l- Emiri'l- Müminin" unvanlarıyla taltif etti. Bu zaferin ardından çok yaşayamayan İmadeddin Zengî, Suriye'deki etkinliğini güçlendirmek adına gittiği Caber kalesi kuşatması sırasında bir kölesi tarafından öldürüldü (1146).⁶⁵ İmadeddin öldüğünde diğer tipik atabeyliklerde olduğu gibi yönetim ikiye ayrıldı. Seyfeddin Gazi, Zeyneddin Ali Küçük'ün desteğiyle Musul'a hakim olurken; Nureddin Mahmud da Esedüddin Şirkuh'un desteğiyle Halep'te yönetimi ele geçirdi. Bundan sonra babasının Haçlılara karşı açtığı cihat yolundan gidecek olan Zengî kolu Halep merkezli Nureddin Mahmud'un liderliğinde yükselecektir. Ayrıca Nureddin Mahmud, Haçlılar'a karşı giriştiği mücadelede "Cema'i- Sünni" (Sünnî İslam toplumlarını bir arada tutma amacı) ideallerini de daima göz önünde bulunduracaktır. Bir başka deyişle Sünni enternasyonalizmin zaferini (Mısır'ın fethi özelinde) Eyyübî ailesi eliyle gerçekleştirerek, bunun gururunu lider Sultan olarak üstlenecektir.⁶⁶

4. Eyyübî Ailesinin Yükselişi ve Şii Fatımîler'in Yıkılışı

Eyyübî devleti adını, devletin kurucusu olan Selahaaddin Eyyübî'nin babası Necmeddin Eyyüb'dan almaktadır. Çağdaş kaynakların çoğu Selahaddin'in dedesi Şadi bin Mervan'ın Azerbaycan'ın Bilad-ı Gürc ve Erran taraflarında olan Dovin/Duvin beldesinin Ecnadekân köyünden olduğunu söyler. Eyyübîler ailesinin mensup olduğu aşiret ise Hezbaniyye Kürtlerinin Ravvadiye kolu olarak zikredilir.⁶⁷ Eyyübîler Dovin bölgesinde buldukları sırada Şeddadîler'in hizmetinde çalışan askerlerdir. Necmeddin Eyyüb'un babası Şadi Selçuklu saray ağası olan Bihruz el- Hâdim ile olan dostluğundan ötürü Bihruz'un isteğiyle ailesini ve emri altındaki askerleri alarak Irak'a gider. Bihruz da Şadi'yi kendi ikta bölgesi olan Tekrit'e vali tayin eder. Şadi kısa süre içinde ölünce yerine oğlu Necmeddin Eyyüb getirilir. Necmeddin Eyyüb ve kardeşi Esedüddin Şirkuh 1132 yılından itibaren

⁶³ Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi...*, s. 298-299; İbn Esir, *El- Kamil Fi't Tarih*, (Çev. Heyet), C. 9, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 62-64; Osman Gürbüz, "XII. Yüzyıl İslam Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmadeddin Zengî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, Erzurum, 2012, s. 53- 54; Azîmî, *Azîmî Tarihi...*, s. 62-63.

⁶⁴ Aydın Usta, "İmadeddin Zengi ve Artuklular", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 2007, C. 9, S. 2, s. 124.

⁶⁵ Gülay Ö. Bezer, "Zengiler", *DİA*, C. 44, 2013, s. 268; Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler...*, s. 45-52.

⁶⁶ Hodgson, *İslam'ın Serüveni Bir...*, s. 290-291; Ramazan Şeşen, *Eyyübîler (1169- 1260)*, İSAM, İstanbul, 2012, s. 20.

⁶⁷ İbn Vasıl, *Müferricü'l-Kürüb Fi Ahbâr-ı Benî Eyyüb*, (Tahkik: Cemaleddin Şeyyal), C. 1, Kahire, 1953, s. 3; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l- Ayan ve Enbau Ebnai'z- Zaman*, (Tahkik. İhsan Abbas), C. 7, Beyrut, basım yılı yok, s. 139; Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn...*, s. 403; el- Makrîzî, *Kitabu's- Sülûk li- Marifeti Düveli'l- Mülûk*, (Neşr. M. Mustafa Ziyade), C. 1-1. kısım, Kahire, 1956, s. 41-42; Bahaaddin İbn Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, (Çev. M. Selim Bilge), Lis Yayınları, Diyarbakır, 2015, s. 39; Baha'al-din İbn Shaddad, *The Rare and Excellent History of Saladin*, (Translated by: D.S. Richards), USA, 2002, s. 17; Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, (Çev. Abdullah Yegin), C. 1, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 105; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, TTK, Ankara, 2013, s. 39; Abdul Rahman Azzam, *Selahaddin Eyyubi*, (Çev. Pınar Arpaçay), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 41- 42.

İmadeddin Zengî ile dostluklarını arttırdılar. Akabinde Bihruz'un hizmetinden ayrılarak Tekrit'ten Musul'a giderler (1137). İmadeddin Zengî, Necmeddin Eyyûb ve kardeşi Esedüddin Şirkuh'a iktalar verir. Daha sonra Zengî, 1139 yılında Baalbek'i fethedince buraya vali olarak Necmeddin Eyyûb'u atar. İki kardeşin kısa sürede Zengî devleti içerisinde itibarları artar ve İmadeddin Zengî'nin Franklara (Haçlılar) karşı verdiği savaşta ona büyük destek olurlar. 1144 Urfa'nın Haçlılardan alınışında da Esedüddin Şirkuh ordu saflarında hazır bulunmuştur.⁶⁸

Kısa süre içerisinde yıldızları parlayan Eyyûbîler 1154 yılında Nureddin Mahmud'un Dımaşk'ı ele geçirmesinde büyük yararlılık göstereceklerdir. Nureddin'in Dımaşk üzerine yoğunlaşmasının birincil sebebi İbn Esîr'in de altını çizdiği gibi Haçlıların Askalan'a yerleşmiş olmalarıdır. Haçlılar'ın Askalan'dan sonra Dımaşk'ı almaya gayret göstermeleri Nureddin'i harekete geçirir. Usame İbn Munkız'ın söylediklerine bakılırsa Nureddin Dımaşk'ı almaya hazırlandığı esnada Usame'yi bizzat görevlendirerek Taberiye'ye saldırıp Haçlıların dikkatini dağıtmasını istemiştir. Zira Nureddin, Dımaşk'ın Haçlılara geçmesi halinde Müslümanların Suriye'deki egemenliklerini tamamen kaybedeceğini görüyordu. İnce uğraşlar sonucu 1154 yılında Dımaşk'ı ele geçiren Nureddin Mahmud Halep'in yanında ikinci bir baş şehir elde etmiş oluyordu.⁶⁹ Suriye'nin Nureddin Mahmud tarafından alınışı Haçlıları doğal zenginlikleri ve limanlarıyla kendilerine gelecek vaad eden Mısır'a yöneltecektir. Böylece Suriye'deki Müslüman Haçlı mücadelesine Mısır'da devam edilecektir. Bunda Fatımîlerin içinde buldukları güçsüz durumun büyük etkisi vardır.⁷⁰

1163 yılı Fatımî devletinde vezaret makamı mücadelesi çetin çekişmelere sahne olmaktadır. Halifenin vezirler karşısında gücü neredeyse yoktu. Bu esnada Fatımî baş hacibi Dirgam, vezir Şaver'i devirerek yerine geçti ve yerini sağlamlaştırmak için tehlike oluşturabilecek çok sayıda Mısırlı emiri öldürdü. Bunun üzerine Şaver, Dımaşk'a gelerek Nureddin'den yardım istedi. Varılan anlaşmaya göre Şaver iktidarı ele geçirdiği takdirde Nureddin'in askerlerine iktalar verecek ve Mısır'ın üçte birlik gelirini Zengîlere bırakacaktı. Ayrıca Nureddin'i temsilen Esedüddin Şirkuh Mısır'da kalacaktı.⁷¹ Anlaşmadan sonra Şirkuh hazırlıklarını yaptı ve giderken yeğeni Selahaddin'i de -Selahaddin çok istekli olmadığı halde- yanında götürdü. Mayıs 1164'te Kahire'ye giren bu ordudan Mısır halkı oldukça korktu ve Şaver makamına iade edildi. Şaver'in vezaretinden önemli olan bir şey daha vardı ki: Şirkuh Mısır seferiyle ilgili oldukça gerçekçi bir tabloyu görmeyi başarmıştı. Bu ilk Mısır seferi ona Fatımî memleketinin güçten yoksun olduğunu ve işlerin hile ve bozgunculukla yürütüldüğünü anlamasına vesile olmuştu.⁷² Şaver makamını elde edince, Nureddin'e vaad ettiklerini vermekten vazgeçti ve Esedüddin'i de Mısır'da tutmak istemedi. Nureddin bu duruma sinirlenip Bilbis şehrini teslim alarak Mısır'ın doğusundaki yerlere hâkim oldu. Bunun üzerine Şaver, Haçlılara haber gönderip Nureddin'in Mısır'ı ele geçirebileceğini söyleyerek onları korkuttu. Şaver bu sayede Nureddin'in saldırıları karşısında Haçlılardan destek almayı umuyordu.⁷³ Zaten Haçlılar da (Başta Kudüs Latin krallığı) Şam ve Halep'i tek bir sancak altında birleştiren Nureddin'den oldukça çekiniyorlardı. Bu durum Mısır'ın ele geçirilmesi için vazgeçilmez bir fırsat yaratabilirdi.⁷⁴ Mevcut ortam Mısır Fatımîlerinin siyasi ve askeri varlığına yönelik tehditkâr bir çekişmenin içerisinde kaldığını göstermektedir. Bu çekişmede Nureddin kadar temkinli davranan Kudüs kralı I. Amaury de (1163-1174), Bizans'ın müttefikliğinden destek bularak Mısır'ın Suriye ile birleşmesini önlemek adına Mısır'a yerleşmeye karar verecektir.⁷⁵

Şaver, Mısır'da vezirliği ele geçirse de ülke içindeki huzursuzlukları gideremiyordu. 1165 yılı başlarında sabık vezir Dirgam taraftarları Mısır'da isyana kalkıştılar fakat dağılmaya başladıklarını hissettiklerinde Dımaşk'a gidip Şirkuh'tan yardım istediler. Nureddin, Şaver ve Amaury'nin

⁶⁸ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devri*, İSAM, İstanbul, 2000, s. 24-25; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Ayan...*, s. 143; Ahmed Muhtar el-İbadî, *Fi Tarihi Eyyubiyyin...*, s. 42; Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn...*, s. 404-405.

⁶⁹ İbn Esir, *El-Kamil...*, C. 9, s. 244-245; Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, (Çev. Y. Ziya Cömert), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 35-36.

⁷⁰ Usta, "İmadeddin Zengi...", s. 135.

⁷¹ İbn Esir, *El-Kamil...*, C.9, s. 319; Şeşen, *Eyyûbîler...*, s. 23-24.

⁷² İbn Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, s. 74; Şeşen, *Eyyûbîler...*, s. 24.

⁷³ İbn Esir, *El-Kamil...*, C. 9, s. 320.

⁷⁴ Abdul Rahman Azzam, *Selahaddin Eyyûbi*, s. 61.

⁷⁵ Cecile Morrisin, *Haçlılar*, (Çev. Nermin Acar), Dost Yayınları, Ankara, 2005, s. 49.

müttefikliğinden rahatsızlık duyuyordu ve bu fırsatı kaçırmadı. Hemen iki bin kişilik seçkin bir müfreze ile Şirkuh'un Mısır'a sefere çıkmasına karar verildi. Şirkuh da bu sefere olabildiğince can atıyordu. Bu seferin Abbâsî Halifesi nezdinde sapık Fatımîlere karşı bir cihat olduğu fikrini de göz önünde bulunduruyordu. Bu gelişen durum karşısında Şaver, Haçlılardan destek istedi. Amaury de Mısır'ı ele geçirme arzusunun karşı koyamayarak yardıma geldi. Selahaddin bu ikinci Mısır seferinde de amcası Esedüddin Şirkuh'un yanında hazır bulunmaktaydı. Mart 1167 yılında Şirkuh'un ordusu Haçlı - Şaver müttefik ordusuna karşı Babeyn'de (Orta Mısır) büyük bir zafer elde etti. Ardından İskenderiye'ye yönelen Şirkuh burayı ele geçirdi ve yeğeni Selahaddin'i burada bırakarak Said bölgesine ilerledi. Selahaddin'i yalnız gören Amaury, Şirkuh'un İskenderiye'den ayrılmasını fırsat bilerek şehri kuşattı. Selahaddin yanındaki az sayıda askerle karşı koyamayacağını anlayınca ve yiyecek sıkıntısıyla baş edemeyince amcasından destek istedi. Şirkuh durumun ciddiyetini kavradığından Haçlılardan sulh talep etti, böylece kalan ordusuyla Şam'a çekilmeyi tasarladı. Varılan anlaşmaya göre: Haçlılar ve Şirkuh'un ordusu arasında esir değişimi yapılacak ve iki ordu da Mısır'ı terk edecek. Nihayetinde bu durum Şaver'in işine yarayacak ve Mısır'ın başında kalmayı başaracaktır.⁷⁶

Şaver bu olaylardan sonra da anlaşmaya uygun davranmayıp Haçlılar'a Kahire'de bir çarşı verip onlardan bir askeri müfrezinin Kahire'de kalmasına müsaade edecektir. Ayrıca Şirkuh'un Mısır seferi esnasında ona ve yeğeni Selahaddin'e yardım eden Mısırlıları da cezalandıracaktır. Bu kritik ortamda vezir Şaver'e karşı Frenk yanlısı bir isyan patlak verecek ve bu başarısız isyandan kurtulabilenler soluğu Amaury'nin yanında alacaklardır. Amaury bu hassas durum karşısında Bizans'ın ve Avrupa'dan gelen Haçlı güçlerinin yanında Mısır Kiptileriyle de anlaşarak Mısır'ı fethetmeyi planlayacaktır. Kısa sürede harekete geçen Amaury, Kasım 1168'de Bilbis'i kuşatır. Bir kaç gün içinde şehri zapt ederek halkın büyük bir kısmını kılıçtan geçirir. Bu sırada bir Haçlı donanması da Dimyat üzerinden Nil'e girmek üzeredir.⁷⁷ Bu zor durum karşısında Mısır halifesi El-Adıd, Nureddin'e haber yollayarak yardım ister. Haçlılar karşısında nasıl zor durumda olduğunu yeterince ifade edebilmek için saray kadınlarının saçını zarfların içine koyarak yollar.⁷⁸ Halife'nin devletini ve sarayındaki kadınlarının namusunu dahi koruyamayacak olduğunu bu şekilde ifade etmesi dikkat çekicidir. Mısır Halifesinin içine düştüğü bu çıkmaz durum ve saray kadınlarının saçını Nureddin'e yollaması meselesi ilerleyen yüzyıllarda tarih kitaplarından taşarak romanlara dahi konu olacaktır.⁷⁹

Mısır'ın iç işlerinden hiç de uzak olmayan Nureddin, Fatimî Halifesinin mektupları kendisine ulaştığında Halep'te idi. Hemen harekete geçerek Şirkuh'a haber saldı. Şirkuh'a mali yetkiler de veren Nureddin sefer için hazırlıkların başlamasını emretti. Şirkuh askerler arasından iki bin süvari seçti. Nureddin ordudaki askerlerin ücretlerini arttırarak Şirkuh'a da güçlü bir emir taifesi tahsis etti. Bunlar arasında İzzeddin Cordik, İzzeddin Kılıç, Şerefeddin Bozkuş, Aynuddevle El- Yaruki, Kutbeddin Yınal ve Mısır'ın fethini bir devletin teşekkülü olacak şekilde değerlendirmeyi başaracak olan Selahaddin Yusuf bin Eyyûb vardı. Şirkuh'un ordusu 17 Aralık 1168 günü Ra'su'l- Ma'dan süratle yola çıktı. Bunu haber alan Haçlı ordusu geri çekildi. Haçlıların umduklarını bulamadan çekilmeleri Mısır'ın İslam dünyası adına reorganizasyon sürecini başlattı. Şirkuh 8 Mart 1169'da Kahire'ye girdi ve Halife El-Adıd ile görüştü. Halife Adıd'ın Şirkuh'a hilat giydirip, ordusunu taltif etmesi Şaver'i telaşlandırdı. Bunun üzerine Şaver bir yemek tertip edip, Şirkuh'u ve adamlarını bu yemekte tevkif etmeye karar verdi. Fakat Şaver'in oğlu Kamil onun bu planına mani oldu. Kamil babası Şaver'e "*Allah'a yemin ederim ki eğer bunu yapmağa karar verirsen Şirkuh'a haber veririm*" dedi. Şaver de planının gerçekleşmediği takdirde Şirkuh'un kendilerini ortadan kaldıracağını belirtti. Bunun üzerine Kamil babası Şaver'e "*evet doğru söyledin; fakat biz öldürülürsek bile Müslüman olarak öldürüleceğiz ve bu ülke İslam ülkesi olarak kalacak. Bizim öldürülmemiz bu ülkenin Haçlıların eline geçmesinden daha hayırlıdır; çünkü Frankların geri gelmeleri için Şirkuh'un yakalandığını duymaları yeter. İşte o zaman bizzat el- Adıd Nureddin'in*

⁷⁶ Şeşen, *Eyyübîler...*, s. 24-25; Kuşçu, *Eyyübî Devleti...*, s. 49; İbn Esir, *El- Kamil...*, C.9, s. 339-342; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), C.II, TTK, Ankara, 2008, s. 310-314.

⁷⁷ Şeşen, *Selahaddin Eyyübî...*, s. 38-39; Şeşen, *Eyyübîler...*, s. 25- 26; İbn Kesîr, *el- Bidâye ve'n Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), C.12, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 460; İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 9, s. 348.

⁷⁸ İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 9, s. 349; İbn Kesîr, *el- Bidâye...*, C. 12, s. 460.

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Corci Zeydan, *Selahaddin Eyyubi ve Haşhaşiler*, (Çev. Zeki Megâmiz), Kapı Yayınları, İstanbul, 2014.

yanına gitse Onunla beraber bir tek süvari bile göndermez. Haçlılar da ülkeyi zapt ederler" dedi. Şaver'in öngörüsü çok geçmeden gerçekleşti. Halife El-Adid ve Şirkuh, Şaver'i ortadan kaldırdı. Şaver'in evi yağmalandı ve onun ölümüyle Mısır'da yeni bir dönem başladı. Eseddüddin Şirkuh Halife'nin sarayında giyindiği vezirlik hilatını eskitemeden öldü ve yerine yeğeni genç Selahaddin Mısır'a vezir oldu (26 Mart 1169).⁸⁰ Selahaddin Mısır'da ekonomiyi ve idareyi ele geçirince Nureddin'in de etkisiyle Fatimî hilafetinin Mısır'daki izlerini yok etmek amacıyla kolları sıvadı. Şîî tarzı ezan okunması yasaklandı. Fatimîlerin daîlik/propaganda merkezi olan El- Ezher kapatıldı. Sünnî mezhepler canlandırılmaya çalışıldı. Şafî merkezli medreseler inşa edildi. Medreselerin kurulmasında Selçuklu ve Zengîlerden gelen medrese geleneğinin yoğun etkisi vardı. Şîî kadınların yerine Şafî kadınlar atandı.⁸¹

Selahaddin Mısır yönetimini elinde tutsa da, orada Nureddin adına bulunan bir emirdir. Nureddin Mahmud artık hutbelerde Abbâsî halifesinin ve kendi adının okunmasını ister. Selahaddin, Nureddin'den çekinse de bu isteğini kısa sürede gerçekleştirir. 10 Eylül 1171 yılında Mısır'da hutbe ilk kez Abbâsîler adına okunmaya başlar. Bu esnada Fatimî halifesi El-Adid hastadır ve hutbenin Abbâsîler adına çevrilmesinden bir kaç gün sonra ölür. Selahaddin bu ölümün üzerine eseflenerek yanında bulunan Kadı Fadıl'a, bugün öleceğini bilseydik adını hutbeden çıkartmazdık der. Bunun üzerine tecrübeli kadı, hutbeden adını çıkarmasaydın ölmezdi şeklinde düşündürücü bir karşılık verir. Devamında Fatimî devletinin sona erdiğine dair tebşir nameler Bağdat'a gönderilir.⁸² Böylece Selçuklu Türklerinin İslam'a girdikten sonra Sünnî İslam'ı devlet siyaseti olarak benimseyip sistematize ettikleri Fatimîleri ortadan kaldırma projelerini Eyyûboğulları gerçekleştirmiştir. En nihayetinde onlar Selçuklu devlet geleneğinin yaşatıldığı Zengî hanedanlığının hamiliğinde Mısır'ı ele geçirmişlerdir. Bundan sonraki süreçte de Eyyübîler, Zengîler'den gördükleri "cema-i sünnî" algısını devletlerinin ruhuna ikame etmişlerdir.

Sonuç

Ortaçağ tarihi zamansal ve mekansal olarak çok geniş alanlara sahip olduğu kadar içerisinde barındırdığı düşünsel derinlikle de bir ayağını Eski Çağlara, diğer ayağını günümüze uzatabilmektedir. Mısır coğrafyası kadim medeniyetlere ev sahipliği yaptığı gibi, bugün modern devletlerin de arzuladığı bir memleketdir. Şîîlik ve Sünnîlik ayrışması Ortaçağlarda olduğu gibi-gerek devlet gerekse sosyal tabanda-derinlikli bir savaşın kapısını aralamasa da, toplumsal ayrışmaya ve ideolojik kullanımlara fırsat verebilecek potansiyeli bünyesinde her daim barındırmaktadır. Bu sebepten makalemizin konusu durağan bir kronoloji diziliminden ziyade, günümüz dünyasını da ilgilendiren olaylara işaret etmektedir. Makalenin işleniş tarzı ise dönemin ruhunu yansıtmaya odaklıdır.

11. Yüzyılın ilk yarısında kolay olmaktan uzak bir mücadeleden başarıyla çıktıktan sonra kurulan Selçuklu Devleti, diğer İslam devletlerinin yaptığı gibi bir meşruiyet kaynağı bulmak mecburiyetindeydi. Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı 1040'lı yıllar Sünnî İslam'ın temsil makamı olan Abbâsîlerin merkezi idareden yoksun olduğu döneme rastlamaktaydı. Selçuklular kuruldukları andan itibaren Abbâsî Halifeleri ile iyi ilişkiler kurarak meşruiyet zeminlerini sağlamlaştırmaya çalıştılar. Bu siyasetlerinin sonucu olarak Abbâsî hilafetinin düşmanı olan Fatimîlere de doğal olarak rakip/düşman oldular. Selçuklu Devleti'nin ilk Sultanı Tuğrul Bey, Bağdat Abbâsî Halifesini müttefik Büveyhî-Fatimî baskısından kurtararak halifeyi makamına iade-i itibar kılarken, kendisinden sonra Selçuklu Devlet geleneğini benimseyecek devletlere de "Sünnî-devlet" ideolojisini miras bırakacaktı. Tuğrul Bey Halifeye yolladığı mektuplarında da belirttiği gibi Mısır'ı almayı politik hedefleri içerisinde barındırmaktaydı. Ancak bunu gerçekleştirmeyi başaramadı. Devamında gerek Alp Arslan gerekse de Melik Şah dönemlerinde dış siyasetin ana gündeminden düşmeyen Mısır Fatimîlerini ortadan kaldırma projesi Haçlıların Orta Doğu'ya gelmeleriyle tavsadı.

⁸⁰ İbn Esir, *El- Kamil...*, C.9, s. 350-354; Şeşen, *Eyyübîler...*, s. 27.

⁸¹ İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 9, s. 370; Ebu'l Fida, *el- Muhtasar fî Ahbâri'l - Beşer*, C. II, Darü'l- Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 128; Makrizi, *Kitabu's- Sülûk...*, s. 43; Şeşen, *Eyyübîler...*, s. 29; Ahmed Muhtar el- İbadi, *Fi Tarihi Eyyubiyyin...*, s. 41.

⁸² İbn Esir, *El- Kamil...*, C. 9, s. 372-373; İbn Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, s. 83; Ebu'l Fida, *el- Muhtasar...*, s. 128-129; el- Makrizi, *Kitabu's- Sülûk...*, s. 43-44; İbn Kesir, *el- Bidâye...*, C. 12, s 474; El- Fahri İbnü't- Tiktaka, *Devlet İdaresi, Halifeler...*, s. 222-224; Şeşen, *Eyyübîler...*, s. 29.

1096 yılında başladığı kabul edilen Haçlı seferleriyle gelen Franklar Anadolu içlerinden geçerek-büyük kayıplar verseler de-ve Suriye'deki istikrarsız ortamdan faydalanarak ilkini Urfa'da olmak üzere Antakya, Trablus ve Kudüs'te dört Haçlı devleti kurmayı başardılar. Bu dönem aynı zamanda İslam dünyasında-özellikle Sünnî dünyada- Haşhaşiler/Batınîler'in güçlü ve faal oldukları dönemdir. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmük'ün 1092'de Haşhaşiler tarafından öldürülmesi sonraki devlet adamı suikastlarının başlangıcıydı. Böylesi zor bir dönemde Tuğrul Bey'in inşa ettiği İslam devleti siyasetini canlandıracak ve toplumu kendi çatısı altında toparlayacak kişi Selçuklu Devleti içerisinde yetişmiş olan İmadeddin Zengî olacaktır. Zengî'nin 1144 Urfa Haçlı kontluğunu ortadan kaldırması yeni bir direnişin kapılarını aralayacaktır. İmadeddin Zengî 1146 yılında öldüğünde kendi misyonunu yükleneyecek bir varis bırakacaktır ki: bu kişi oğlu Nureddin Mahmud'dur. Nureddin Mahmud Zengî, babasının devletini ilk etapta Halep kolu olarak devralsa da kısa sürede Suriye'yi hâkimiyeti altında birleştirecektir. Suriye'de Haçlı birliklerine karşı İslam cephesini kurmayı başaran Nureddin, toplum nezdinde de kurtarıcı adam profilini şahsıyla özdeşleştirecektir.

Zengî hanedanlığı içerisinde yükselen Eyyübî ailesi Nureddin Mahmud'un ileriye dönük politikalarının uygulayıcısıdır. İmadeddin Zengî devrinde yıldızları parlamaya başlayan Eyyübîler, Nureddin Mahmud devrine gelindiğinde devletin bir numaralı emirleri içerisinde yer alırlar. Selahaddin Eyyübî'nin amcası Esedüddin Şirkuh Nureddin Mahmud'un Mısır Fatımîlerine yönelik seferlerinin başkomutanıdır. Haçlıların Suriye'ye yerleşme gayretleri ve Fatımîlerin içinde bulunduğu istikrarsız durum, Zengîlerin gözünün Mısır'a dikilmesini sağlamıştır. Kudüs Haçlı kontluğu da Mısır'ı ele geçirmek arzusunda. Fatimî veziri Şaver'in entrikaları Mısır'ın içişlerine hem Zengîlerin hem de Haçlıların müdahil olmalarına sebebiyet vermiştir. Şaver Mısır'da dengeyi kendi lehine sağlama almak adına Esedüddin karşısında Haçlı ordularıyla işbirliği yapmaktan da çekinmemiştir. Sonuç itibarıyla üç Mısır seferinin sonrasında Fatimî devleti toprakları Zengî hanedanlığı uhdesine geçmiştir. Çok geçmeden de hutbe Abbâsî Halifesi adına okunmaya başlamıştır. Bu durum İslam dünyası adına çok önemlidir. Zira Haçlılar çağında Suriye ve Mısır coğrafyasının birleşimi sağlanarak İslam dünyasının toparlanması hız kazanmıştır. Selçukluların tasarladıkları İslam dünyasının birlikteliğini Mısır Fatımîlerini ortadan kaldırarak bir anlamda Eyyübîler gerçekleştirmiştir. Ve bu başarı ileride Haçlılar karşısında büyük mücadeleler verecek olan Eyyübî Devleti'nin kuruluş belgesi niteliğinde değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Abdul Rahman Azzam, *Selahaddin Eyyûbi*, (Çev. Pınar Arpaçay), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- Abdurrahman İbn Cevzî, *El- Muntazam Fi Tarihi'l Ümem'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2014.
- Ahmed b. Ali El- Kalkaşandî, *Subhu'l A'sa fi Sınâatü'l İnşâ*, C. 6, Kahire, 1915.
- Ahmed B. Mahmud, *Selçukname*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ahmed Muhtar El-İbadi, *Fi Tarihi Eyyubiyyin ve el- Memalik*, Dar'ul-Nehzatü'l Arabiyye, Beyrut, 2014.
- Ali Sevim - Erdoğan,Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara, 2014.
- Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, C. 4, 1991, ss. 92-93.
- Anonim *Selçuk Nâme*, (Çev. Halil İbrahim Gök- Fahreddin Coşkun), Atf Yayınları, Ankara, 2014.
- Aydın Usta, "İmadeddin Zengi ve Artuklular", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 2007, C. 9, S. 2, ss. 120-137.
- Ayşe Çekiç, "Eyyubi- Haçlı İlişkilerinden Bir Kesit: Paylaşılmayan Kudüs'ü Paylaşan Liderler El- Melik El-Kamil ve II. Friedrich", *Cappadocia Journal of History And Social Sciences*, Vol. 9, October-2017, ss. 82-89.
- Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, TTK, Ankara, 2013.
- _____, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Sayı belirtilmemiş), ss. 637-664.
- Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Yay. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2006.

- Bahaaddin İbn Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, (Çev. M. Selim Bilge), Lis Yayınları, Diyarbakır, 2015.
- Baha'al-Din Ibn Shaddad, *The Rare and Excellent History of Saladin*, (Translated by: D.S. Richards), USA, 2002.
- Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *Tarih*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), C. I, TTK, Ankara, 1999.
- Bernard Lewis, *Haşîşiler*, (Çev. Ali Aktan), Sebil Yayınları, İstanbul, 1995.
- Bertold Spuler, "Doğu'da Hilafetin Çöküşü", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Çev. Hamdi Aktaş), C. 1, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- Cecile Morrison, *Haçlılar*, (Çev. Nermin Acar), Dost Yayınları, Ankara, 2005.
- Claude Cahen, "Atsız b. Uvak" *EI*, C.1, Leiden, 1986, ss. 750-751.
- Clifford E. Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.
- Corci Zeydan, *Selahaddin Eyyubi ve Haşhaşiler*, (Çev. Zeki Megâmiz), Kapı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1978.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 5, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.
- _____, C. 7, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salahiyye*, (Tahkik: İbrahim Zeybek), C. 1, Müessese-i Risale, Beyrut, 1997.
- Ebu'l Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, C. II, Darü'l-Kütûbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- _____, *Takvimü'l Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.
- El-Fahri İbn'üt Tiktaka, *Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi 632- 1258*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- El-Makrîzî, *Kitabu's-Sülûk li-Marîfeti Düveli'l-Mülûk*, (Neşr. M. Mustafa Ziyade), C. 1-1. kısım, Kahire, 1956.
- Elisabeth Özdalga, *Tarihsel Sosyoloji*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.
- Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), C. I, TTK, Ankara, 1999.
- Eymen Fuad Seyyid, "Fatimiler", *DİA*, C. 12, 1995, ss. 228-237.
- Gülây Ö. Bezer, "Zengiler", *DİA*, C. 44, 2013, ss. 268- 272.
- H.İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK, Ankara, 2013.
- Hamdullah Müstevfi-İ Kazvini, *Tarih-i Güzide*, (Editör: Erkan Göksu), TTK, Ankara, 2015.
- Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Haçlı Seferleri Tarihi*, Dünya Yayınları, İstanbul, 2007.
- İbn Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, (Çev. Heyet), C. 8, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016.
- _____, *El-Kamil Fi't-Tarih*, (Çev. Heyet), C. 9, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016.
- _____, *et-Tarihu'l-Bahir fi'd-devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl*, (Tahkik: Abdülkadir A. Tuleymat), Kahire, 1963.
- İbn Fadlan, *Seyhatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Ayan ve Enbau Ebna'i'z-Zaman*, (Tahkik: İhsan Abbas), C. 7, Beyrut, basım yılı yok.
- İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl*, (Çev. Onur Özatağ), İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.
- İbn Kesîr, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), C.12, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2000.
- İbn Vasıl, *Müferriçü'l-Kürûb Fi Ahbâr-I Benî Eyyûb*, C. 1, (Tahkik: Cemaleddin Şeyyal), C. 1, Kahire, 1953.

İbnü'l Adim, *Bugyetü't Taleb Fi Tarihi Haleb -Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 1989.

_____, *Zübdetü'l Haleb Min Tarih-i Haleb*, Daru'l- Kitab'ul-İlmiyye, Beyrut, 1996.

_____, *Zübdetü'l Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 2014.

İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç&Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2016.

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatimî Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 2013, ss. 92-108.

Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İtikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, (Çev. İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

Kuran-I Kerim Meali, (Çev. Mahmut Kısa), Armağan yayınları, Konya, 2012.

Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, (Çev. Heyet), C. 2, İz yayınları, İstanbul, 1993.

Minhâc-ı Sirâc El- Cüzcânî, *Tabakât-I Nâsirî*, (Çev. Erkan Göksu), TTK, Ankara, 2015.

Muhammed B. Hâvendşâh B. Mahmud Mirhand, *Ravsatu's- Safâ Tabaka-i Selçûkiyye*, (Çev. Erkan Göksu) TTK, Ankara, 2015.

Mustafa Öz, "Daî", *DİA*, C. 8, 1993, ss. 420- 421.

Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev. Abdülvehhab Terzi), MEB, İstanbul, 1988.

Niğdeli Kadı Ahmed, *El- Veledü's Şefik Ve'l Hâfidü'l Halik*, (Çev. Ali Ertuğrul), C.1, TTK, Ankara, 2015.

Nilay Ağırnaslı, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Mısır ve Anadolu Politikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2013.

Osman Gürbüz, "XII. Yüzyıl İslam Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmadeddin Zengî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 38, Erzurum, 2012, ss.51-66.

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

Ramazan Şeşen, *Eyyübiler (1169- 1260)*, İSAM, İstanbul, 2012.

_____, *Selâhaddin Eyyübi ve Devri*, İSAM, İstanbul, 2000.

Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Meliksâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Güz/2007, ss. 1-37.

Seyhun Şahin, *Sicilya'da Normanlar ve Müslümanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

Sibt İbn Cevzi, *Miratü'z Zaman Fi Tarihi'l Ayan'da Selçuklular*, (Haz. Ali Sevim) TTK, Ankara, 2011.

Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), C.II, TTK, Ankara, 2008.

Strabon, *Geographika*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Subhi Labib, "Ortaçağ Boyunca Mısır'ın Ticaret Politikası", (Çev. Seyhun Şahin), *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 1, Elazığ, 2009, ss. 185-201.

Suyuti, *Hüsnü'l Muhadara Fi Tarih-i Mısır ve'l Kahire*, (Tahkik: M. Ebu'l Fadil İbrahim), C.1, 1967, basım yeri ve yayınevi yok.

Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal isyanı ve Onun Fatimi Arkapları", *DEÜİFD*, XXXI/2010, ss. 9- 48.

Şadrudin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsir İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's- Selçukiyye*, (Neşr. M. İkbâl-Çev: N. Lugal), TTK, Ankara 1999.

Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, (Çev. Abdullah Yegin), C. 1, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2018.

Tevrat, "Levililer", Yason yayınları, Ankara, 2017.

Tudela'lı Benjamin Ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), İFAV, İstanbul, 2013.

Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, (Çev. Y. Ziya Cömert), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. E. Ziya Karal), TTK, 2000.